

סיור מודרך ברובע היהודי על פי מקורות ישראל

מבוא

שמואל הקטן אומר: העולם הזה דומה לגלגל עינו של אדם, לובן שבו זה אוקינוס שמקיף את כל העולם, שחור שבו זה העולם, קומט שבשחור זה ירושלים...

(דרך ארץ זוטא פרק ט')

תיירים רבים מגיעים מכל קצווי תבל, בכל יום, לרובע היהודי בירושלים, בליווי מודרי דרך. הם מטיילים בכל אתריה המגוונים של העיר העתיקה. הם אמנם שומעים על ההסטוריה והשורשים של המקומות, אבל בדרך כלל חסר בטיולים אלו המימד והחוויה היהודית. במילים אחרות, הקשר שלנו למקומות ולאירועים השונים, דרך מקורותינו. בהתבוננות מעמיקה ניתן להבחין בדרך החיים היהודית שאפיינה את תושבי הרובע במשך דורות. מתוך אתריה הרבים, והמגוונים במשמעותם, ניתן ללמוד הלכה, תורה, גמילות חסדים ומחשבת ישראל.

פעם, בדרכי לרובע, פגשתי תייר אשר הגיע לארץ על מנת ללמוד על עמנו ותולדותיו ע"י טיולים. הוא התאכזב קשות בהעדר תוכן זה בסיווריו המודרכים. הדבר דירבן אותי ללמוד על הרובע, וכאשר התאפשר בידי, הדרכתי קבוצות ברובע, בעיקר בני ישיבות מחו"ל ומשפחותיהם. זאת במטרה להדק ולגלות להם את הקשר האמיץ שקיים בין מקורותינו הקדושים ובין הרובע היהודי; אתרים ודרך חיים. למותר לציין שפרטים אלה גם נסתרים מרבים מאחינו שוכני ציון ת"ו...

החסרון בסיוורים אלו, שהעברתי בעבר, היה בכך שסיוור מעין זה – אם מבוצע כהלכה – השתרע על פני זמן רב, וקצרה היריעה מהכיל את כל הפרטים החשובים באתרי הרובע, הקטן והגדוש, בסיוור בודד. על מנת להתגבר על בעיה זו, באתי בעבודה זו לחלק את הסיוור לשני חלקים:

א) חלק עיוני – אשר מתבצע במסגרת כיתה עם עיון ולימוד מעמיק של המקורות הקשורים להבנת האתר על מימדיו השונים.

ב) חלק מעשי – סיוור בשטח.

כתוצאה מההכנה המוקדמת והבנת הקשר בין האתר והמקורות, הערכת המבקר היא משמעותית לאין ערוך, כיון שיש בה הסתכלות מנקודת השקפה יהודית ולא רק הסטורית גרידא.

לכל מורה / מורה-דרך המעוניין להשתמש בעבודה זו, ניתנת האפשרות לצמצם את החומר ולהשתמש באתרים / נושאים האקטואליים לגביו או לגבי קבוצתו, המשמעותיים עבורו / עבורם, וכן אותם נושאים שברצונו להדגיש ולהמחיש.

יתרון נוסף לטיול מסוג זה הוא קביעת המסלול ע"פ נושאים שברצונו להדגיש ולהדגים ולא רק בגלל הקירבה הגאוגרפית בין אתר אחד למשנהו, (הרי בלאו הכי, הרובע הוא קטן).

על מנת להקל את העיון בעבודה ולבחור את החומר המתאים למורה, מורה-הדרך, ערכתי את העבודה בצורה הבאה:

א) רקע כללי על האתר, כולל: רקע הסטורי קצר, הסבר מתן השם למקום, וההדגשים הרלוונטיים שכדאי לשים אליהם לב בזמן הסיור.

ב) הענינים הנלמדים מאתר זה, כפי שהם נמצאים במקורותינו.

למותר לציין שלא כמות הכתוב קובעת חשיבותו (ר' – קראים), ובהרבה מקומות נקטנו בדרך של "ואידך זיל (!) גמור"; בפרט כאשר מדובר בנושאים שכיחים, תדירים וידועים יותר. עוד צריכים אנו להדגיש, כי בחרנו במכוון במקורות ברורים, פשוטים, השוים כל נפש, כך שיוכלו הכל להיעזר בהם. מובן מאליו שבכל מקרה והדבר ניתן ואפשרי, רצוי להעמיק ולפתח יותר נושאים אלה.

(זאת ועוד: רקעו האנגלוסקסי של הכותב, הביאו להיסמך במידה לא מבוטלת על חיבורים בשפה זו, בצורה מבוקרת).

הקדמה למכלול "בתי הכנסת"

לפני שנבוא "אל הקודש פנימה" כדי לראותם מקרוב, יש צורך לדעת איך נכנסים לבית כנסת ואיך מתנהגים בתוכו. כמו כן על מנת להעריך את מהות בית כנסת יש לראות את הבטוי ההלכתי לענין.

חשיבות בית הכנסת לפי ההלכה ודברי חז"ל

החשיבות המיוחדת הנודעת להימצאות בית כנסת כחלק בלתי נפרד ומהותי של כל עיר ואם בישראל (ועד לעיירה הקטנה), נראית על פי דברי המדרש: "אם אין בתי כנסיות ובתי מדרשות אין הקב"ה משרה את שכינתו בעולם"¹,². לכן, להלכה נפסק בשולחן

(1) ויק"ר יא: ז.

(2) כתב עת "בית כנסת", חוברת ג' תש"ו, במאמר שנכתב ע"י הראב"ד רבי חיים מ. ברונרוט, עמ' 11.

ערוך – "כופין את בני העיר לבנות בית כנסת..."³. הדגשת חשיבות ענין זה נמצאת בהערת המשנה ברורה⁴ שאפילו המעטים כופין את הרבים, ובכל מקום שדר חייב לבנות ביכ"נ לתפילה.

הלכות בקשר למבנה ביכ"נ

כתוב בגמרא: "עיר שגגותיה גבוהים מבית הכנסת לסוף הרבה"⁵, והובא להלכה בשו"ע "אין בונים ביכ"נ אלא בגובה של עיר, ומגביהים אותו עד שיהיה גבוה מכל בתי העיר שנאמר 'לרום בית אלוקינו'"⁶. מבחינה עקרונית ביכ"נ הוא המקום הגבוה ביותר בעיר מבחינה פיזית ומבחינה רוחנית, ששם המקום להתפלל ולכוון ליבו לקב"ה. לכן מכל נקודה בעיר שהאדם מתבונן הוא רואה את בית הכנסת נישא במרומו ובגובהו מכל בתי העיר. וכן בית כנסת הוא מעין מקדש מעט, וגם בית המקדש היה גבוה ורם ונראה למרחוק, כמו בית המקדש שהיה במרומי ירושלים. על בית המקדש נאמר "מי שלא ראה בית המקדש בבנינו, לא ראה בנין מפואר מעולם", לכן אנו עושים הכל לפאר את מקדשנו המעט. מעיר בעל שערי תשובה שאם חס ושלום העיר נחרבת מאותו עוון אין הקב"ה עתיד להחזירה⁸. אדם שהגביה ביתו יותר מביכ"נ יש אומרים שכופין אותו להשפילו.

ההלכה אינה מסתפקת בהשפעה רוחנית על העיר ע"י הימצאותו של בית כנסת, אלא יש גם ביטוי מעשי לעצם בניית בית הכנסת, והדרישות האדריכליות לבנייתו. לעולם יתפלל אדם בבית שיש בו חלונות שנא' "וכוין פתיחין ליה בעליתיה נגד ירושלים וזמנין תלתא ביומא, הוא ברך על ברכוה ומדליה"⁹. ובגמרא כתוב "אל יתפלל אלא ... חלונות לה"¹⁰; פרש"י – שהוא מסתכל כלפי שמים ונכנע ליבו. רמב"ם – ע"י ההבטה בחלונות יכוון יותר בתפילתו כנגד המקום, ותפילתו תהיה יותר רצויה ומקובלת. רבינו יונה מביא טעם נוסף – ע"י ראיית האור תתישב דעתו יותר ויוכל לכוון כראוי. כתב הב"ח "לטעם

(3) שו"ע או"ח ס' ק"נ סעיף א.

(4) שם, משנה ברורה.

(5) מס' שבת י"א.

(6) שו"ע או"ח ס' ק"נ סעיפים ב' ג' – משנה ברורה ס"ק ד.

(7) מס' סוכה נ"א; מס' ב"ב ד'.

(8) שערי תשובה ס' ק"נ ס"ק ג, ובמשנה ברורה.

(9) דניאל ה, יא'.

(10) מס' ברכות ל"א.

זה אין הבדל מאיזה צד יהיו החלונות, העיקר שיהיה אור רב אפילו אם האור יבוא דרך הגג"11 12.

הבונה כנגד חלון בכ"נ אין מספיק ד' אמות (כמו בבית רגיל) מפני שצריך אור גדול. כמו כן מצאנו שאין פותחים פתח לביכ"ג אלא כנגד הצד שמתפללים בו, כדי שישתחוו מן הפתח נגד הארון – צורת הבניה מביאה להתנהגות ההולמת את המקום. ידוע שבהיכנסו לביכ"ג משתחוה ואומר "מה טובו אוהליך יעקב משכנותך ישראל ואני ברוב חסדך אבוא אל היכל קדשך ביראתך"13. מבנה בתי הכנסת שלנו היו מאז ומתמיד פונקציה של שני גורמים חשובים.

א) השפעה חיצונית. היינו השפעת הצורות האדריכליות בנות הזמן והסביבה.
 ב) נטית הבונה למצוא בתוך הצורה את המומנטים האדריכליים היהודיים המקובלים ע"פ המסורת הדתית שלנו. כרוב היצירות האמנותיות היהודיות אנו עדים להשפעות זרות עם הנימה היהודית14.

התנהגות בביכ"ג

התנהגות מיוחדת נדרשת מאתנו בבואנו למקום קדוש. יש לשים לב לאותן הנחיות והלכות לבית הכנסת שנועדו גם כן ליצירת אווירה מיחדת שתפיק את התועלת הרוחנית המירבית בעת תחינתנו לפני בוראנו. הביטוי לכך נמצא בהלכות הבאות: במשנה ברורה: "בתי כנסיות ובתי מדרשות אין נוהגים בהם קלות ראש"15. בית כנסת זוכה לכינוי מקדש מעט ע"פ דברי הנביא יחזקאל "...ואהיה להם למקדש מעט..."16. במקדש היתה מצוה של מורא מקדש, שנאמר "ואת מקדשי תיראו..."17, ויראה זו צריכה לבוא לידי ביטוי גם במקדש המעט שמתפללים בו בימינו. ומהי קלות ראש? "... כגון שחוק והתול ושיחה בטלה..."17. שיחת חולין, ולא כל שכן שיחת לשון הרע ורכילות ומחלוקת וקטטות, כי מלבד שהם עוונות חמורים מאוד, עוד יגדל העון יותר במקום קדוש כי הוא מזלזל בכבוד השכינה... על כן הירא והחרד לדבר ה' ישים תמיד עיניו וליבו לזה שלא לדבר שום דברים בטלים בבהכ"ג ובבהמ"ד, והמקום הזה יהיה מיוחד אצלו רק לתורה ולתפילה18.

(11) ב"ח או"ח ס' צ.

(12) ר' לעיל הערה 2.

(13) סידור תפילה – תפילת שחרית.

(14) כתב עת "בית כנסת" שנת ה' תש"ו במאמר 'תכנית בית כנסת', נכתב ע"י דוד דודוביץ, עמ 22.

(15) שו"ע או"ח ס' קנ"א סעיף א' – דברי משנה ברורה במקום.

(16) יחזקאל י"א: טו'.

(17) שו"ע או"ח ס' קנ"א סעיף א' – דברי המחבר.

(18) שם, משנה ברורה ס"ק ב'.

הערה דידקטית: הקטע הנ"ל מצוטט חלקית בלבד מפאת אורכו. בכל זאת כאן נמצאים דברי מוסר של בעל משנה ברורה. דברים אלה חשובים ביותר וראויים שיהיו תמיד כנגד עיני כל באי בית כנסת.

כדי להביאם לעיון ע"י התלמידים רצוי מאוד לחבר מס' שאלות סביב הקטע. כגון: מהי הבעייתיות בכך שנכנסים לאתרי בתי כנסת לשם טיול גרידא? צטט את הבעיה הספציפית בכך. איך נוכל לפתור בעיה זו? עיין שו"ע או"ח ס' קנא' בהמשך סעיף א'.

"...ולא מטיילין בהם... ואם צריך להכנס בהם לצרכו כגון לקרוא לאדם יכנס ויקרא מעט או יאמר דבר שמועה (ז"א הלכה) ואח"כ יקראנו כדי שלא יהא נראה כאילו נכנס לצרכו"¹⁹.
משנה ברורה: "קודם קורא או לומד ואח"כ קורא לחברו, שלא יראה הלימוד טפל לקריאת חברו"²⁰.

ההלכה מציינת מפורשות שאין להכנס לביכ"נ, או להשתמש בו למטרה אחרת, מלבד מטרתו העיקרית. אולם, ההלכה מכירה בכך שישנם מצבים או זמנים שבהם ייעשה בבית כנסת שימוש אחר, פרטי, ועל כן קבעה ההלכה איך יתנהג האדם באותם מקרים. טוב לציין לקבוצה את ההלכה הזאת דווקא בזמן שנכנסים לביכ"נ הראשון, וע"י לימוד הלכה זו (שאינן נכנסים ומטיילים בהם מפני קדושתם) ניתן להשיג שתי מטרות:
(א) קיימת דברי חז"ל שאמרו שאם נכנס, ילמד או יקרא מעט.

(ב) יצירת אפשרות לגרות את התלמידים / מטיילים לחשיבה – מה נעשה כאשר ניכנס לבית הכנסת הבא? אני עצמי נוהג לומר פרק קי"ז שבתהילים עם הקבוצה. זהו פרט פיקנטי שישאר חקוק אצלם בזכרון, לפי שזהו הפרק הקצר ביותר בכל התנ"ך – יש בו רק 2 פסוקים... בנוסף לכך גם תוכנו מתאים לכמה בתי כנסת ברובע בפרט, ולנפילת ושחרור העיר העתיקה בכלל. כיצד? נאמר בו: "הללו את ה' כל גויים שבחוהו כל האומים"²¹. לכאורה, תמוה שדווקא הגויים והאומים יהללו את ה', וכי מה עשה להם הבורא שמהללים אותו? עונה על זה המשורר – לא עשה לאומות העולם מאומה, אלא ש"גבר עלינו חסדו"²², אז למה מהללים את ה'? כי כאשר ה' הגביר עלינו חסדו, הם ראו שכל מה שהם זממו לעשות היה כלא היה – ואז יכירו בקב"ה ויראו שזה לא סתם שנגאלו אלא מפני חסד ה' נגאלו, ועל כן יהללוהו דווקא הגויים.

(19) שם, המחבר.

(20) שם, משנה ברורה ס"ק יב'.

(21) תהילים קי"ז: א'.

(22) תהילים קי"ז: ב'.

ענין נוסף שעלול להתעורר בזמן עריכת טיול מעין זה: "... ויש אוסרים ליכנס בסכין ארוך או בראש מגולה"²³. היום לא מצוי שאדם נכנס עם סכין ארוך, אבל רואים אנו לא מעט חיילים (או מלויים בטיול) שנכנסים להתפלל עם נשקם. הסיבה שאוסרת ההלכה כניסה עם נשק היא, שהנשק נועד לקצר חיי אדם ואילו "...בית כנסת שהוא מיוחד לתפילה מארכת ימיו של אדם"²⁴. בעל משנה ברורה מביא את דברי אליה רבה שאומר כי דווקא הקפידו בסכין מגולה, ועל כן מי שנכנס למקום תפילה יצניע את נשקו מתחת לספסל וכדו'²⁵.

לגבי כיסוי הראש – יש להקפיד שהמשתתפים בסיור במקומות אלה יופיעו מצויידיים כהלכה (תרתי משמע) עם כיפות. יש לשים לב לכך ש"ש" ... אבל הנחת היד על הראש לא חשיבא כסוי..."²⁶, כי אין היד שהיא חלק מן הגוף יכולה לכסות את הראש שהוא חלק מהגוף²⁷ "...ואם אחר מניח ידו על ראשו משמע דחשיבא כיסוי".

המחבר בשו"ע מוסיף "אפילו לאחר שחרבו עדיין הן בקדושתן וכשם שנוהגים בהם כבוד בישובן כך נוהגים בחורבנם..."²⁸. המסקנה הברורה שנלמדת מהלכה זו מחייבת התנהגות ראויה גם בבואנו לבתי כנסת שחרבו, ולצערנו ברובע היהודי הלגיון הערבי החריב במלחמת העצמאות את רוב בתי הכנסת של הרובע היהודי, שמנו למעלה מ – 100 בתי כנסת.

הערה כללית : הסיור כולו נועד ללמד ע"י כל אתר ואתר היבט מסוים ביהדות, שמודגם ומאופיין ע"י אותו אתר. המרכיב השלם עצמו של "בתי כנסת" מהווה יסוד חשוב בהכנה ולימוד עצמי של התלמיד / המסייר. בעמודים אלה של הקדמה למכלול זה ציינתי והבלטתי ענינים שחשוב למורה / מדריך להזכיר בצורה זו או אחרת לפני בואו לאתרים אלה!

(23) שו"ע או"ח ס' קנ"א סעיף ו'.

(24) שם, משנה ברורה ס"ק כב'.

(25) שם.

(26) שו"ע או"ח ס' צ"א סעיף ד'.

(27) שם, דברי משנה ברורה ס"ק ט.

(28) שו"ע או"ח ס' קנ"א סעיף י'.

בית כנסת הרמב"ן

רקע כללי על האתר

בית כנסת הרמב"ן נמצא מתחת לקשת של אתר בית כנסת "חורבה", ליד רחוב היהודים. בעבר נקרא בית הכנסת בית העמודים, משום מבנהו החיצוני שבו אנו מבחינים במספר שורות של עמודים. המבנה שימש ככנסיה, וכאשר הרמב"ן הגיע לירושלים הוא לקח את המבנה שהיה נטוש והכשירו לבית כנסת. על הקשיים בארגון מנין מתפללים והבאת ספר תורה למקום הוא מספר לבנו באגרת ששלח אליו מירושלים, ובו הוא כותב לבנו בספרד על אודות העיר והקהילה.

במכתב הוא כותב: "...רבה העזובה וגדול השממון... ירושלים יותר הרבה מכל... ולמרות חורבנה... יושביה קרוב ל2000... ואין ישראל בתוכה רק 2 אחים צנעיים קונים בצבע מן המושל ואליהם יאספו עוד מנין... בשבתות... והנה מצאתי בית חרב, בנוי עמודי שיש... ולקחנו אותו לביכנ"ס... ושלחו לעיר שכם להביא משם ס"ת אשר הוא מירושלים..." [אגרת הרמב"ן, ט' אלול הכ"ז-1267].

באולם התפילה אנו מוצאים שתי קשתות, מפאת צו מלכותי שחייב להיות בארון הקודש ספר קוראן. לאחר מתן רשות, הוחזק הספר בארון משלו (ור' להלן – ביהכ"ג ריב"ז).

התפילה לכוון רוח מזרח, אע"פ שבא"י מתפללים לאו דווקא למזרח, אלא לכיוון ירושלים, זה נקרא "מזרח"! ולכן פירשו את השם ע"פ ראשי תיבות "מצד זה רוח חיים"²⁹. נוסח התפילה: ברור לעין כל, לפי צורת הישיבה האשכנזית, שגם התפילה היא בנוסח אשכנזי. אמנם, בעבר היה שונה "ולפנים, כאשר עדיין שימש "בית העמודים" נהגו ספרדים ואשכנזים להתפלל יחד". נוסח התפילה היה מעין תערובת של שני המנהגים. עם זאת מעיר ר' משה סאהולה בשנת 1522: "והוא קרוב לסדר הספרדים"³⁰.

סמוך לאתר בית הכנסת מזדקר לעינינו צריח של מואזין. בכל שטחו של הרובע היהודי זהו המואזין היחיד, ומקומו דווקא ע"י בית כנסת זה!

תמיהה זו באה לפישרה עם אגדה שרווחת מפה לאוזן כבר מאות בשנים: בית הכנסת היה בזמן מסוים בפיקוחו של יהודי, שמש בית הכנסת. במשך הזמן שהוא כיהן בתפקיד חשוב זה, פרצה מחלוקת בינו לבין הקהילה, אשר בעקבותיה הלך והתאסלם ברוב כעס. לא ארכו הימים, ומת. אמו, שהיתה גרה עימו בחצר בית הכנסת, אף היא התאסלמה,

29) ספר הרובע בעיר העתיקה ירושלים. עורך מרדכי נאור, מ"ל זמורה ביתן, עמ' 116.

30) ספר קדמוניות י"ח עמ' 136.

ועמדה והקדישה את ביתה לישמעאלים, והם הקימו שם את הצריח הזה. במאה ה-16 נסגר בית הכנסת ועבר למוסלמים. במשך הכיבוש הירדני שימש בית הכנסת כמחסן למסגד. אחרי מלחמת ששת הימים נוקה ביהכ"ג והוכשר לתפילה, אשר לא נשמעה בו במשך למעלה מ-400 שנה³¹.

ענינים הנלמדים מתוך מקורותינו

דמותו של הרמב"ן

רבי משה בן נחמן – הנודע בכינוי הרמב"ן – היה רב ספרדי משכיל. הוא התפרסם בעקבות פרשנותו הנרחבת על: המקרא, התלמוד, מדרש, פילוסופיה וקבלה. הרמב"ן נולד בגרונדי וחי בשנים 1280 – 1194 למנינם, הוא היה בן דודו של רבינו יונה המפורסם כבעל מוסר והלכה.

הרמב"ן התפרנס כרופא, וכיהן כרבה הראשי של העיר קטלוניה עד עלייתו לארץ. הרבנים הספרדיים של הדורות שלאחריו מתייחסים לרמב"ן כגדול הרבנים, וקוראים לו בתואר "הרב הנאמן" או רק "הרב". מתלמידיו צמח הדור הבא של בעלי הלכה וביניהם הרשב"א (רבי שלמה בן אברהם אדרת)³².

היתה לו השפעה גדולה ביותר על חיי הציבור היהודי בקטלוניה, ואף שירת כיועץ בחצר המלך יעקוב הראשון. בשנת 1263 התנהל ויכוח פומבי בנושא השקפה דתית בעיר ברצלונה שבספרד, בין הרמב"ן לבין מומר יהודי. הויכוח התנהל לפני המלך, שריו, יועציו, ונציגי הכנסיה, ונמשך ארבעה ימים³³. הרמב"ן בויכוחו עמד לא רק כנגד המשומד אלא כנגד כל הנוכחים, כולל המלך. הרמב"ן באמונתו במלך מלכי המלכים עמד והתוכח לפני פמליה מכובדת ומרשימה זו, וה' הצליח דרכו. הרמב"ן נחל נצחון מוחץ והמלך אף נתן לו מתנה של 300 דינר כאות הוקרה³⁴.

גושא מענין שנזכר ביום השני לויכוח, נסב על המחלוקת בין היהדות לנצרות בענין האלוקות: "...הדבר אשר אתם מאמינים, והוא עיקר אמונתכם, לא יקבל אותו השכל, והטבע אינו נותן... שיהיה בורא השמים וארץ עובר בבטן יהודית אחת ויגדל בו... ויולד קטן ואח"כ יגדל ואח"כ ימסר בידי שונאיו... לא יסבול דעת יהודי ושום אדם, ולחנם והבל תדברו דבריכם... וכן הנביא אומר שבזמן המשיח... וכתתו חרבותם וגו' ולא ילמדו

31) ירושלים בירת ישראל העיר העתיקה א. זאב וילגאי, הוצאת אחיעזר י"ם תשל"א 1970.

32) Encyclopedia Judaica כרך 12 עמ' 782 – 774.

33) כתבי הרמב"ן הוצאת מוסד הרב קוק כרך א' עמ' ש.

34) Encyclopedia Judaica

עוד מלחמה, ומימי ישו ועד הנה כל העולם מלא חמס ושוד, והנוצרים שופכים דמים יותר משאר האומות... וכמה יהיה קשה לו, אדוני המלך, ולפרשיך אלה אם לא ילמדו עוד מלחמה...³⁵.

נכבד ביותר היה המראה כאשר אחרי הויכוח ביקרו המלך ופמלייתו בבית הכנסת של היהודים בברצלונה ביום השבת, והמלך דרש מה שדרש, ורבנו ענהו בנועם וענוה אך בכבוד ועוז. הנוצרים לא הכירו בנצחון של הרמב"ן והתפארו לאמור שנצחו את גדול רבני ספרד. לכן כתב הרמב"ן ספר הכולל דברי כפירה לדתם, ועל כן דרשו לשפוט את הרמב"ן על כפירתו. המלך התערב לטובתו והצליח להשהות את עריכת המשפט, ובאותו זמן הצליח הרמב"ן, בקושי רב, לצאת מספרד לא"י.³⁶

הרמב"ן הגיע לעכו בקיץ 1267 למנינם ועלה לירושלים. במכתב לבנו, תיאר הרמב"ן את ירושלים בחורבנה, כאשר קומץ זעום של יהודים מתאסף באחד הבתים לתפילת שבת. הרמב"ן חנך ביכ"נ באתר שאנו עומדים בו עכשיו, שהיה לפני כן כנסיה נטושה (בכך קיים הרמב"ן את מטבע הברכה המופיע במסכת ברכות "ברוך שעקר עבודה זרה מארצנו"³⁷). בעקבות בואו התחזקה הקהילה בירושלים ויהודים רבים עלו לעיר.³⁸ הרמב"ן כתב כ- 50 חיבורים, רובם במישור התלמודי וההלכתי. הוא ייחד יצירה מיוחדת לגאולה, ושמה ספר הגאולה.

פירושו של הרמב"ן על התורה.

פירוש זה חובר ברובו בספרד, ובבואו ארצה הוסיף עליו, ותיקנו. המניע לכתיבת פירושו – כפי שכותב בהקדמתו – הוא "לסייע לתלמידיו בלימוד הפרשה בשבת ובחג". לאמיתו של דבר, פירושו של הרמב"ן הוא יותר מפירוש גרידא. הפירוש משקף את דיעותיו והשקפותיו על הבורא, התורה, ישראל והעולם. התורה היא מהקב"ה והוא מקור כל הידע, סיפורי התנ"ך אינה רק סיפורי העבר אלא מיועדים לעתיד. הרמב"ן אינו מהסס לבקר את אנשי התנ"ך כאשר הוא מרגיש שמעשיהם אינם מוצדקים. לפי פירושו³⁹ אברהם חטא חטא גדול במצרים כאשר אמר על שרה שהיא אחותו, וגרם לה התדרדרות מוסרית במקום לבטוח בקב"ה שיציל אותם. בפירושו הוא מתיחס בהתבוננות פסיכולוגית מעמיקה על הדמויות הפועלות. "ויבך על צווארו"⁴⁰ מפרש רמב"ן: מי בכה

35) כתבי הרמב"ן, הרב דוב שעוועל, הוצאת מוסד הרב קוק, כרך א' עמ' ש'.

36) Encyclopedia Judaica

37) משניות ברכות פרק ט' משנה א'.

38) Encyclopedia Judaica

39) בראשית יב: יא – יג, פירוש הרמב"ן במקום.

40) בראשית מו' ; כו.

על צוואר מי – יוסף או יעקב? הרמב"ן מפרש שיעקב האב המבוגר שמוצא את הבן האובד שחשב שמת – הוא הבוכה, ולא הבן שעלה למלכות.

הרמב"ן מפרש את המצוות לאור ההלכה. הוא מסביר שיש סיבה לכל מצוה. המצוות כולם להטיב לאדם כדי להרחיקו ממה שהוא מזיק, או להרחיקו מאמונות והרגלים רעים (יצר הרע), ללמדו רחמים וטוב-לב, או להזכיר לו את ניסי הקב"ה כדי שיירא ממנו. מסביר חלק ממצוות מאכלות אסורות, בשר וחלב, במושגים של בריאות, ואת חלקן מפרש במגמת הרחקה מאכילת מאכלות אשר מחלישות את המוח ומקשות עליו.

הרמב"ן הוא הפרשן החשוב הראשון אשר מביא מן הקבלה לתוך פירושו, בהאי לישנא: "על דרך האמת".

פירושו של הרמב"ן מכיל מילות עידוד לעם היהודי. בסוף שירת האזינו כותב הרמב"ן:

"והנה אין בשירה הזאת תנאי בתשובה ועבודה רק היא שטר עדות שנעשה הרעות ונוכל, ושהוא יתברך יעשה בנו בתוכחות חימה, אבל לא ישבית זכרנו, וישוב ויתנחם ויפרע מן האויבים... ויכפר על חטאותינו למען שמו. אם כן השירה הזאת הבטחה מבוארת בגאולה העתידה... ראוי להאמין בה מפני שנתקיימו כל דבריה עד הנה, לא נפל דבר אחד. ואולי כי אנחנו נאמין ונצפה בכל לב לדברי האלוקים מפי נביאו הנאמן בכל ביתו אשר לא היה לפניו ואחריו כמוהו ע"ה"⁴¹.

הרמב"ן כאיש הלכה

הערה דידקטית – חלק זה ראוי לציין לתלמידי ישיבה וכדו' אשר כבר שמעו או יודעים על הרמב"ן. הסיבה לכך היא שלא תמיד מכירים את הרמב"ן מנקודת מבט זו. חלק זה גם מתאים לתלמידים שבעתיד הקרוב יכירו אותו בלימודים, ועל כן מומלץ שילמדו מעט עליו ועל תקופתו.

אפשר לדרג את עבודותיו של הרמב"ן בין הגדולות בספרות ההלכתית. עבודותיו מתחלקות לארבעה תחומים: א) חידושים על התלמוד (ב) הלכה (ג) השגות (ד) שו"ת. בתחום החידושים על התלמוד כתב הרמב"ן חידושים בסדרים: מועד, נשים ונזיקין. עד לגירושו מספרד חידושי תפסו מקום מקביל לזה של רש"י (במקום התוספות) בקרב לומדי התלמוד בספרד. כך גם בתחום ההלכה, כתב הרמב"ן חיבורים אשר השפיעו רבות

על הספרות ההלכתית בדורות שבאו אחריה⁴², ומהם "תורת האדם", העוסק בדיני ביקור חולים, ומכלול דיני אבילות, ועוד.

השקפותיו של הרמב"ן בנושא א"י

השלכות הלכתיות

הרמב"ן קובע, ע"פ הכתוב בס' במדבר "והורשתם את הארץ וישבתם בה..."⁴³, שמצות עשה היא לשבת בא"י. מצוה זו חוזרת על עצמה מספר פעמים בתורה במילים שונות. ע"פ זה נובע להלכה שאם אדם רוצה לעלות לא"י ואשתו אינה רוצה בכך, יוציאה בלא כתובה. הרב ת. ד. שעוועל ז"ל בהגהותיו שם, מביא ראיות מפסוקים אחרים שאין זו רק הבטחה אלא "הוראה שהוא מצוה"⁴⁴.

הרמב"ן פוסק בספר המצוות, עשה ד, ששיבת א"י היא מצוה בזמן הזה, ואפילו הארץ היא בחורבנה. שהרי אחז"ל (בספרי פ' ראה) "ישיבת א"י שקולה כנגד כל המצוות" אחרי החורבן, ועל מצוה דרבנן לא היו אומרים שהיא שקולה ככל המצוות, ומכאן ראייה שהיא דאורייתא⁴⁵!

גישה מחשבתית

ע"פ האמור בויקרא "ותטמא הארץ ואפקוד..."⁴⁶, כותב הרמב"ן שא"י היא "אמצעות הישוב, נחלת ה' המיוחדת לשמו". הרמב"ן מסיק שגתינת א"י לעם ישראל מסמלת את היחוד והסגולה שבנו. כהוכחה הוא מביא את הפסוק "והייתם לי סגולה מכל העמים כי לי כל הארץ..."⁴⁷. עם זאת חלות עלינו מצוות ה' בא"י. אומרת התורה "ושמרתם את כל חוקותי ואת כל משפטי ועשיתם אותם ולא תקיא אתכם הארץ"⁴⁸. והיה "... בתתו לנו את הארץ שיהיה הוא יתברך לנו לאלוקים ונהיה מיוחדים לשמו והנה הארץ שהיא נחלת השם הנכבד תקיא כל מטמא אותה ולא תסבול עובדי ע"ז ומגלים עריות".

(42) שם.

(43) במדבר לג': נג'.

(44) רמב"ן על התורה, ספר במדבר לג'; נג, הרב ת.ד. שעוועל עמ' של"ה

(45) חוברת ארץ ישראל ועם ישראל, ערך הרב ישראל הס, הוצאת "מרחבים", עמ' רכג.

(46) ויקרא יח: כה.

(47) שמות יט: ה.

(48) ויקרא כ: כב.

בשיטתו של הרמב"ן חידוש נפלא. הרמב"ן מביא את הספרי (עקב מג) "אע"פ שאני מגלה אתכם מן הארץ לחו"ל היו מצויינין במצות, שכשתחזרו לא יהיו עליכם חדשים... וכך אמר ירמיה 'הציבי לך ציונים'⁴⁹ אילו המצוות שישראל מצויינים בהם... כי עיקר המצוות ליושבים בארץ ה', ולפיכך אמרו בספרי: "... ישיבת א"י שקולה כנגד כל המצוות שבתורה", וזו מעלתה המיוחדת של א"י. (עוד אומר הרמב"ן שלא תקיא שום ארץ את יושביה על כל עון שהוא, אך א"י לא תסבול עונדי עבירה מפאת גודל קדושתה)⁵⁰. לפי זה אנו אכן רואים שא"י, בתפיסתו של הרמב"ן, היא יסוד חשוב ומרכזי ביהדות. הרמב"ן מיחס גם לירושלים מקום חשוב. מובא ברמב"ן:

"...שכל המתפלל בירושלים כאילו מתפלל לפני כסא הכבוד, ששער השמים הוא פתוח לשמוע תפילתו של ישראל שנא'... וזה שער השמים..."⁵¹.

בית כנסת תפארת ישראל – ניסן בק

רקע כללי על האתר

בית כנסת תפארת ישראל, נודע גם בשם "ניסן בק" על שם מייסדו ובונהו⁵². המבנה היה מפואר ביותר וכיפתו המעוגלת היתה בין המקומות הגבוהים בעיר, כפי שנאמר במשלי "בראש הומיות תקרא..."⁵³.

בית הכנסת נחנך בשנת 1867 ברוב התרגשות, בגלל גובהו, יופיו ותפארתו. הכיפה שעליו נוספה מאוחר יותר. מסופר שבעת ביקורו של הקיסר האוסטרי פרנץ יוזף בשנת 1869 סייר איתו מייסד בית הכנסת. תמה האורח הנכבד ושאל: הכיצד זה למיבנה כה מפואר אין כיפה הולמת, כבכל שאר המבנים שבסביבה. (הסיבה היתה שאזל הכסף לפני שהשלימו את מלאכת הבניה). השיבו ר' ניסן בק ברוב חכמה וענוה: כבוד הקיסר, אפילו

(49) ירמיהו לא: כ.

(50) ויקרא יח: כה – פירוש רמב"ן במקום.

(51) בראשית כח: יז.

(52) ספר הרובע בעיר העתיקה בירושלים, עורך מרדכי נאור, מו"ל זמורה, ביתן עמ' 134.

(53) משלי א: כא.

בית תפילתנו הסיר את כובעו כדי לקבל בכבוד את פניך. בלא מילה נוספת, הבטיח הקיסר שיתן את החסר לבנות את הכיפה המפוארת⁵⁴.

במערכה על הגנת הרובע בפני הלגיון הירדני, במלחמת העצמאות, שימש מבנה זה כעמדה חשובה, וכנקודת תצפית של מגיני הרובע. כדי לכבשו, ריכזו הלגיון כוחות אדירים. חוץ משרידים מעטים של יסודותיו, הוא נהרס לחלוטין⁵⁵. כמו שאמר דוד המלך ע"ה "... ערו ערו עד היסוד..."⁵⁶, שפירושו גילו את יסודותיה⁵⁷.

בבנין היו מספר קומות. בקומות העליונות אולם התפילה ועזרת הנשים. במרתף היה מקוה טהרה, שמימיה רוכזו ע"י מרזב מן הגג. בקומות הביניים התנהל לימוד התורה בבית מדרש וב"חדרים". בקומה נוספת התנהלו סדנאות להכשרת תלמידים למקצועות שונים, כגון: סנדלרות, הדפסה בבית דפוס, ועוד⁵⁸.

זוהי דוגמא חיה למצות האב ללמד לבנו אמנות ויחד עם זה לחנכו לתורה ומצוות.

ענינים הנלמדים מתוך מקורותינו

מעלת האומנות

ידיעת אומנות היא חשובה לכל אדם, אפילו אם הוא ממשפחה מיוחסת או שהוא חכם גדול. ידיעת אומנות קשורה לאמונה בהשגחת ה'. יתכן שאדם זה יאמר לעצמו: לי אין כל צורך בכך, כיוון שיש לי ירושה גדולה או כסף ממקור אחר. אך אם ירד מנכסיו הוא יתבייש כל כך עד שלא ירצה שייראה שהוא עובד עבור מזונותיו. "מי שנהנה... מיגיע כפיו חשוב הוא מאוד בעיני ה'"⁵⁹.

לפני שילמד אומנות יש חשיבות רבה לאב שילמד לבנו כ"ד ספרי הקודש (תנ"ך) וכן את הפרשה עם פירוש רש"י. כל זה כדי שידע ללמוד לבד, וכן שידע ללמוד משנה גמרא והלכה בכדי שידע להתנהג על פי ההלכה. יקדים אביו ללמד לבנו תורה לפני כל אומנות כיון שידוע שבזמן שיצא לעולם העסקים הוא עלול לשכוח את תורתו, לולא היתרון

54) ספר הרובע בעיר העתיקה בירושלים, עמ' 137.

55) שם.

56) תהילים קלז: ז.

57) שם, דעת מקרא תהלים, כרך ב', עמ' תקכ"ג.

58) סיוורים בירושלים, דוד בנבנשתי, הוצאת קרית-ספר 1980, עמ' 95.

59) ילקוט מעם לועז כרך א' פרשת לך-לך עמ' רסו.

המיוחד של גירסא דינקותא. כל היתרון ללימוד לאותו אחד שאין תורתו אומנותו הוא בכך שידע האדם כיצד לשאול שאלות מפי חכם: באיזה מקרה הוא צריך לשאול שאלה, ומתי יודע הוא עצמו איך להתנהג ע"פ התורה שהספיק ללמוד.

"ואילו זה שלא למד מימיו... הוא הולך ועובר עבירות בכל יום ויום בשגגה". "מחויב כל אחד להשתדל שבנו ילמד כדי שיוכל לשאול ויהיה יהודי כשר..."⁶⁰.

מדגיש רב יעקב כולי שילמד לבנו אומנות הכתיבה. כוונתו היא, שידע הילד לכתוב בכתב-יד ברור, וכן יהיה לו סגנון קולח וקל לקריאה והבנה. שתי האומניות הנ"ל הן מסוג מיוחד, שהרי אין הן דורשות מקום מסוים אלא בכל מקום עוסק בהם. לאחר לימוד בנו הדברים הנ"ל חייב ללמדו אומנות שהוא אוהב, כי כל שאינו "מלמד בנו כאילו מלמדו ליסטות, שאם לא יהיה לו אומנות להתפרנס ילך וילסטם את הבריות"^{61 62}.

במעלת המלאכה ושיבחה: "אמר רבי חייא בר אמי משמיה דעולא: גדול הנהנה מיגיע כפו יותר מירא שמים. דאילו בנהנה מיגיע כפיו כתיב (אצל): 'אשריך וטוב לך', 'אשריך בעוה"ז וטוב לך' לעוה"ב, ואילו בירא שמים כתיב 'אשרי איש ירא ה'.'⁶³ על המובא לעיל אומר המהר"ל: "ולמה נאמר במי שנהנה מיגיע כפיו, אשריך בעוה"ז וטוב לך לעוה"ב? ופירוש דבר זה, כי הנהנה מיגיע כפיו אשר הם מעשה ידיו, די לו במה שיש לו, וזה מידת הסתפקות, כי אם לא היה מסתפק בעצמו לא היה נהנה מיגיע כפיו, כי היה חסר תמיד, כמו שאמרו על אותם שעניניהם לא תשבע עושר. אבל כאשר הוא נהנה מיגיע כפיו מסתפק בודאי בעצמו ואינו חסר, ומפני זה נאמר עליו אשריך בעוה"ז וטוב לך לעוה"ב"⁶⁴.

במילים אחרות – מסביר המהר"ל שאדם שנהנה מיגיע כפיו, ומסתפק במה שיש לו, הוא אדם אשר ישיג את השלימות. השלימות מתבטאת בו בשתי בחינות: (1) ריאלית ומציאותית – שהוא מרוצה מיגיעו, ומסתפק בו, ולכן זוכה ל"אשרי" בעוה"ז. (2) מבחינה רוחנית – "וטוב לך" בעוה"ב; כיוון שהוא שלם בעוה"ז, הוא זוכה לשלמות "וטוב לך" לעוה"ב. ואילו אדם שהוא ירא שמים, הוא תמיד חדור ביראה, שמא יגרום החטא – שמא חטאיו ישפיעו עליו לרעה. ועליו נאמר רק "אשרי האיש ירא ה'", בירא שמים עוה"ז ועוה"ב נכללים כאחד, במילה אחת – "אשרי". ואילו הנהנה מיגיע כפו נאמר עליו שתי מילים "אשריך" ו"טוב לך" שהוא שלם ובלי חסרון.

60 שם, עמ' רס"ד רס"ט.

62 עיין קידושין כט.

63 מסכת ברכות ח.

64 מהר"ל, נתיבות עולם חלק ב', נתיב העושר, עמ' רכ"ב רכ"ג.

בית כנסת הקראים

רקע כללי על האתר

בעמדנו לפני בית כנסת הקראים, וגבנו אל ביכ"נ 'ניסן בק', אין אנו מבחינים בבית הכנסת, אלא בשלט שתלוי על הכניסה לחצר הקראים, שבו מתגודרת המשפחה ששומרת על בית הכנסת.

בולטת העובדה שהננו עומדים בין שני בתי כנסיות גדולים ומפורסמים: האחד – שרידיו עומדים לפנינו, ואילו השני – איננו רואים מאומה. לפי ההלכה מצוה לבנות ביכ"נ כבנין גבוה, מפואר וגבוה שיתנשא על פני שאר הבנינים בסביבה. (עיין הלכות ביכ"נ – הקדמה למכלול בתי הכנסת). הקראים הולכים בדרכם, שהיא לפי פשט הכתובים, ותפסו את הפסוק "ממעמקים קראתיך ה'" ⁶⁵ במובן המילולי. על כן בנו את בית תפילתם מתחת לפני הקרקע. ואמר המשורר דוד המלך ע"ה ממעמקים כיון ש"דימה המשורר את עצמו בצרתו כטובע במים עמוקים ומשם הוא קורא אל ה' שיצילהו" ⁶⁶. בולט כאן ההבדל בין גישתנו לגישתם. הקראים מקבלים את התורה שבכתב בלבד ואינם מקבלים את דברי חז"ל והתושב"ע שנלוו אליה.

במשך הדורות שררה מחלוקת בין היהודים לקראים בשאלת קבלת סמכות הרבנים ואמיתתה של התורה שבעל-פה. על רקע זה נוכל להבין את התרחשות המקרה הבא: באחת התקופות שבהן משלו התורכים, גזר אחד ממושליהם היטל כספי גבוה על יהודי ירושלים. מטרת ההיטל היתה כמובן עילה לעשות שפטים ביהודים על חוסר נאמנותם לסולטן, וזאת מתוך ציפיה שהיהודים לא יוכלו לשלם את הסכום הנדרש. כאשר שמעו על כך הקראים, הם נגשו לחכמי ישראל והציעו לכנס את כל גדולי העיר בבית תפילתם ולנסות לעזור במציאת פתרון לבעיה. שמחו החכמים, ובהגיע יום הכינוס נכנסו אחד אחד כל החכמים לבית תפילתם. ברדת כל חכם וחכם במדרגה מסוימת התנדנדה המדרגה יותר ויותר עד שנשמטה מתחת לרגליהם. מתחת למדרגה נתגלו ספרים קדושים מחכמינו זצ"ל. בראות החכמים דבר זה, הבינו שרצו להכשילם בדריסת התושב"ע, והוטל חרם על בית תפילתם לבל יהיה שם מגין זמן רב – ואכן נשתתק קול התפילה במנין הרבה שנים אחרי מעשה זה (מפי שמועה ⁶⁷). הקראים אומרים שבנין זה הוא בית

65 תהילים קל: א.

66 דעת מקרא, שם עמ' תעח'.

67 גירסא מעט שונה לאותו סיפור, ניתן לראות בספר הרובע בעיר העתיקה ירושלים, עורך מרדכי נאור,

מו"ל זמורה ביתן, עמ' 187-186.

הכנסת העתיק ביותר ששרד ברובע, הם מייחסים את תחילת בנייתו לימי המייסד ומנהיגם הראשון, ענן בן דוד, במאה ה-8 למנינם. בכל זאת, החוקרים מוצאים בו סימנים מובהקים דווקא למאה ה-10. זה מתקבל על הדעת כיוון שבין המאה ה-10 למאה ה-12, העדה הקראית שגשגה⁶⁸.

בזמן איחוד ושחרור ירושלים ת"ו, בשנת התשכ"ז, העדה הקראית קבלה על עצמה את רוב הוצאות השיפוץ, הבניה והשחזור. בקומה מעל אולם התפילה הוסיפו מוזיאון המכיל את קורות העדה וספרי חכמיהם⁶⁹.

עניינים הנלמדים מתוך מקורותינו

א. עדת הקראים

הקראים הם כת ביהדות שנוצרה בתחילת המאה ה-8 למנינם. פירוש השם "קראים" הוא בעלי המקרא. שם זה מאפיין את אמונתם של הכת אשר אנשיה האמינו אך ורק בתורה שבכתב, המקרא, ולא קבלו עליהם כלל את התורה שבע"פ. דת שיסודה בהתגלות אלוקית, כדתינו, לא תסבול את ביטול המסורה לגמרי, ולכן נזקקו הקראים ליצור להם מסורת משלהם. דרישת הקראים ל"חזור למקרא" לא ניתנת להתפרש במובן המילולי גרידא, אלא תובן ביתר שאת בהבנת התנגדותם כלפי המסורת של חכמינו זכרונם לברכה. נוצרה מסורת קראית כתחליף לחז"ל, ושמה "שביל הירושה".

מייסד הכת היה ענן בן דוד. יהודים שהיגרו לפרבריה המרוחקים של בבל התנתקו מהשגחתם והשפעתם הרוחנית וההלכתית של חכמי בבל, והלכו אחר תורתו של ענן. מקורות רבניים מיחסים את תחילת הכת לשאיפות האישיות של ענן, ולגאותו שנפגעה בעקבות בחירת אחיו הצעיר חנניה לתפקיד ריש גלותא.

ענן אימץ לעצמו כמה יסודות מתורת האיסלם ומכיתות מוסלמיות. תורתו של ענן היקשתה במיוחד על מקיימיה בכך שנטה להחמיר בהרבה מקומות מעל ומעבר לגישת חז"ל, והרי כמה דוגמאות:

* הוסיף מספר ימי צום בשנה.

* פירש איסורי מלאכה בשבת בצורה שונה, שמשמעה חומרה יתירה.

* התיחס בנוקשות פשטנית לחוקי נשואי קרובים וכל דיני טהרת המשפחה.

* הוסיף תקנות מסובכות לברית מילה.

(68) ש.ס.

(69) ש.ס.

גישתו של ענן לפירוש המקרא התבססה על העקרון שעל כל יחיד להפוך בתורה ולהפוך בה ולא לסמוך על דעתו של ענן, אלא על דעתו האישית של המחפש. כתוצאה מכך נגרם חוסר אינטגרציה בין חברי הכת לאחר מותו. הכת לא יכלה להסכים לגבי מנהיג אחד מסוים, ולכן התפצלה והתפזרה לארצות שונות.

עקרונות הכת.

התנ"ך הוא המקור היחיד להלכה עבור הקראים. כל דבר דתי נשאב מתוך התנ"ך בהסתמך על הפירוש המילולי של הכתוב, הצורה שמשמשים בה, והמשמעות שלה בפסוק. כל אדם חייב ללמוד בעצמו את הכתוב, ולעשות לפי מצפוננו והבנתו. המאפיין את הקראים הוא שמחד גיסא יש נוקשות ביחסם לדברים בסיסיים כמו טהרת המשפחה ושבט, ומאידך גיסא מתירנות וחוסר הצבת מגבלות על הבנתו של היחיד את הכתוב.

העקרונות הפילוסופיים של הכת הקראית מסוכמים בעשרה עקרונות:

- (1) הקב"ה ברא את העולם הפיזי והרוחני יש מאין.
- (2) הוא יוצר אשר בעצמו לא נוצר.
- (3) אין לו דמות וצורה, אי אפשר להשוותו לשום דבר.
- (4) הוא שלח את משה ללמדנו.
- (5) הוא שלח לנו את התורה דרך משה. התורה היא האמת האבסולוטית.
- (6) על כל מאמין ללמוד את התורה בשפתה המקורית.
- (7) הקב"ה הראה את עצמו גם לשאר הנביאים.
- (8) תחית המתים ביום הדין.
- (9) שכר ועונש לפי מעשי האדם.
- (10) הקב"ה אינו מגנה אנשים הגרים בגלות. להיפך, הוא רוצה לטהר אותם ע"י יסורים שהם יקוו כל יום לגאולה שתבוא דרך משיח מזרע דוד.

הערה דיסקטית: שאלה לגירוי התלמידים ללימוד כמה מהיסודות שלנו היא לדון על: אלו מתוך 10 העקרונות המצויינים קרובים לדעת "היהדות הרבנית" של חז"ל, ואלו קשה לנו לקבלם? הצעה: השווה אותם לעקרונות שמופיעים בתפילת "יגדל" בשחרית.

חוקים:

שלא כמו במסורת שלנו, אין לקראים מניין קבוע ומוגדר של חוקים ומצוות (לעומת תרי"ג מצוות שבתורה שבכתב שלנו). הקראים לא מתקרבים להתפתחות העניפה של

המסורת שלנו שנאמר בה "...וכפטיש יפוצץ סלע"⁷⁰, וכן "שבעים פנים לתורה". השיטה של הקראים לוקה בחסר בהתפתחות שיטתית ופירוש לחוקי התורה. לוח השנה, חוקי נשואים, וטהרת המשפחה – זכו לתשומת לב מרבית מצד הקראים, בד"כ עם קפדנות ופשטנות מילולית.

חגים:

ראש השנה: ראש השנה של הקראים יכול לחול בכל יום בשבוע. לעומת קביעת הלוח שלנו לפי הסימן לא אד"ו ראש⁷¹ – שלא יחול בימים א' – ד' – ו', וכן כל שאר הלוח נמשך אחרי הראש. והיו מקרים שאכן נפל ר"ה ביום שונה, בין קביעת חז"ל לקביעת היום אצל הקראים.

שבועות: הבדל בולט בענין קביעת החגים ניתן למצוא בחג השבועות. לחג השבועות אין תאריך מוגדר בתורה אלא נאמר "וספרתם לכם ממחרת השבת... שבע שבתות תמימות תהיינה"; עד ממחרת השבת השביעית תספרו חמישים יום...⁷². הקראים מבינים את פירוש המילים "ממחרת השבת השביעית" – שבת ממש, "שבת בראשית"⁷³, כיום בשבוע, לעומת חז"ל שפירשו את המילים "ממחרת השבת" – ממחרתו של יו"ט ראשון של פסח, כמו שהביא רש"י בפירושו על אתר; "ממחרת השבת" – "ממחרת יו"ט". כתוצאה מכך חג השבועות של הקראים יחול לעולם ביום א' בשבוע.

פורים וחנוכה: הקראים מכירים בחג הפורים (אך אין להם תענית אסתר), ואילו בחנוכה אין הם מכירים. כפי הדרשה הידועה שנס פורים ניתן להכתב וגם חנוכה לא, ומכיוון שחנוכה אינו מופיע בתנ"ך אין הם מכירים בו.

הצומות: הקראים שומרים על כל הצומות, אך בתאריכים שונים מקביעת חז"ל, פרט לט' באב שהוא תאריך משותף. בנוסף לזה יש להם מספר תעניות נוספות.

שבת: מבחינת שבת מחמירים מאוד והוסיפו הרבה על ל"ט אבות המלאכה. אצל הקראים כל פעולה שנעשית ואיננה חלק מתפילה, או חיונית לקיום הצרכים הבסיסיים של קיום האדם, אסורה בהחלט. הקראים הקדמונים אסרו הדלקת האש ביום שישי על

(70) ירמיהו כג: כט.

(71) טור אר"ח תכ"ח ומשנה ברורה שם – "לא אד"ו ראש ולא בד"ו פסח ולא גה"ז עצרת ולא זב"ד פורים".

(72) ויקרא כג: טו.

(73) ראה מסכת מנחות סה"סה: שמדובר על הביתוסים שסברו כי עצרת תמיד ביום א', ותשובת ריב"ז ושאר חבריו.

מנת שתדלק בשבת כפי שלמדו מן הפסוק – "לא תבערו אש בכל מושבותיכם ביום השבת"⁷⁴.

מצוות – שמירתם וקיומם לפי מסורתם:

ברית מילה: "וביום השמיני ימול בשר ערלתו"⁷⁵. הקראים גזרו מכאן שביום השמיני הרך הנולד נימול, בין אם יעמוד בביתוח ובין אם לא. ידועה ההלכה שתקנו חז"ל שלא כל ברית מתקיימת ביום השמיני, אם נשקפת סכנה לרך הנימול. חכמי ישראל למדו שהתורה נתנה לחיות בה – "ונשמרתם לנפשותיכם..."⁷⁶ – כך שאם התינוק ימות כתוצאה מקיום המצוה, קיום הנפש דוחה את קיום המילה בזמנה. (ואכן היו מילדי הקראים שמתו כאשר הוריהם קיימו מצוה זו ככתבה וכלשונה).

כשרות: מחזרת התורה על המילים "לא תבשל גדי בחלב אמו" שלוש פעמים, בשמות כג, יט; לד, כו; ובדברים יד, כא, למדו חז"ל, ונפסק להלכה: "אחד לאיסור בישול ואחד לאיסור אכילה ואחד לאיסור הנאה..."⁷⁷; ומכך נבעו דינים והלכות מרובות. לעומת חז"ל, למדו הקראים שאסור לבשל בשר בקר עם חלב או חמאה, ותו לא.

תפילה: הקראים מתפללים פעמיים ביום, בבוקר ובערב; בשבת וחגים יש גם מוסף. התפילה מורכבת בעיקר מפסוקים מהתנ"ך ומזמורי תהילים. אין להם תפילת עמידה.

תפילין: במצות תפילין נאמר "והיו לטוטפות בין עיניך"⁷⁸. הקראים מקיימים מצוה זו לפי הפירוש המילולי של הפסוק ומניחים תפילין בין עיניהם. לפי ההלכה "המניחן (תפילין של ראש) על המצח הוא מנהג הקראים ולא עשה המצוה, דלא מנח תפילין, וגם הברכה הוי לבטלה דתפילין שמונחין לא במקומן הוי כמונחין בכיסן..."⁷⁹. מכאן שהמניח תפילין במקום הלא-נכון לא יצא ידי חובתו. חז"ל דרשו שמקום הנחת התפילין של ראש הוא עד קו השיער ורצוי לא לעבור קו זה⁸⁰.

74) שמות לה: יג.

75) ויקרא יב: ג.

76) דברים ד: טו.

77) שו"ע יו"ד ס' פ"ז סעיף א'.

78) דברים ו: ח'.

79) משנה ברורה ס' כ"ז ס"ק ל"ג.

80) כל קטע עדת הקראים: Encyclopedia Judaica כרך 10, עמ' 785-761.

ב. נסיונות ליישוב המחלוקת בין הקראים ובין הרבניים

סלע המחלוקת הבסיסי בין עדת הקראים ל"רבניים" הוא על תוקף הסמכות של תורה שבע"פ, לעומת אמונת הקראים שמנהגיהם ולימודם קדומים עוד ממתן תורה, בלי ה"פגם" של דברי חז"ל והתושבע"פ.

מאז ומתמיד היתה שנאה גדולה בין שני המחנות, ולא היה ניתן לגשר עליה. במשך הדורות פחתה מידת השנאה, וניתן היה לראות נסיונות משני הצדדים לגשר על הפער. מצד הקראים, אחד מהוגי הדיעות של הכת כתב, שחלק גדול של המשנה והתלמוד כולל בתוכו אמרות אמיתיות של אבותינו, ומחובתינו ללמוד משנה ותלמוד. אף מצד חכמינו היו שכתבו שראוי להתייחס לקראים בכבוד, כל עוד שהם אינם מלגלים על סמכותה של המשנה והתלמוד והתושבע"פ.

קריאות דומות הושמעו מדי פעם במשך הדורות, אך אף מחנה לא ויתר על אמונתו ולא היה מוכן להגיע לידי ויתור להמחנה השני. המצב נשאר בעינו עד היום, פירוד בין שני המחנות⁸¹.

התייחסות "הרבניים" של היום כלפיהם.

על אף קרבתם הפיזית של הקראים לקהילות ישראל שונות, הם עצמם לפי רצונם הפנו את גבם לאותן הלכות שהן בנפשינו כעם. הקראים אמנם נחשבים ליהודים, ואולם הם מוחזקים בממזרות. ההשלכה מכך הלכה למעשה היא שאסור ליהודי להתחתן עמם.

ג. חשיבותה וחיוניותה של התורה שבעל-פה

הרבה מאוד ראיות ניתנות לחשיבותה של התורה שבע"פ, שהיא חלק בלתי נפרד מהתורה שבכתב, אביא כאן כמה מהן:

התורה עצמה אומרת במפורש "...לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל"⁸². ידוע שהתורה ניתנה בקבלה. עם הקבלה, באים פירושים שונים על מגוון של נושאים שלפי הפשט שלהם בתורה לא ניתן היה לקבוע מהי ההנהגה הנכונה שהאדם צריך לנהוג בה, וכמו כן מה הן הסתעפויות ההלכות וכל פרטי הדינים הנולדים מהדין עצמו. לכן התורה מכירה בעובדה שאין אנו (כל אחד לפי ראות עיניו) יכולים לקבוע מהי הנהגתינו, ולכן באים חז"ל ומורים בפנינו את ההלכה.

(81) שם.

(82) דברים יז: יא.

על ענין זה כתב בעל ספר החינוך: "וידע אדון הכל ברוך הוא שאלו תהיה כונת כתובי התורה מסורה ביד כל אחד ואחד מבני אדם... יפרש כל אדם מהם דברי תורה כפי סברתו וירבה מחלוקת בישראל"⁸³. דברי בעל ס' החינוך כאן מקבלים חיזוק ממה שהזכרנו לעיל, שלאחר מותו של ענן מנהיגם, רבו מחלוקות בקרבם, וכל אחד פירש את התורה כראות עיניו. כאמור, הם בעצמם פיתחו מעין תורה שבע"פ משלהם!

הערה דידיקטית: ניתן לשוחח עם התלמידים (או להיות ערוך להערה) על היתרונות בחקיקה ממשלתית על דברים שהם הלכה – כגון ממזרות, חוק נישואין וכדו'. כמו כן ניתן לדבר על יהדות אתיופיה, בעיה בת זמנינו, שכן גם הם היו בלי תושבע"פ אלפי שנים. יש לשים לב להתייחסות הרבנות אליהם, ולפתרונות לבעיות הלכתיות אשר התעוררו.

שמעתי מפי הרב ח.י. הדרי שליט"א: אם נביט בתורה עצמה, אנו רואים שהיא מסתיימת באות "ל" של המילה "ישראל". בספר התורה, הפסוק נגמר באמצע השורה. כאשר מתבוננים מקרוב באות "ל", רואים שהיא פורצת למעלה מהשורה לתוך הלבן. הדרישה היא שתבוא התושב"ע ותשלים את התורה שבכתב. יש דרישה מכל אחד ואחד מישראל שיקיים את הלימוד (ע"פ הלמ"ד) הן בתורה שבכתב והן בתורה שבע"פ.

"לא תסור מן הדבר אשר ירוך ימין או שמאל"⁸⁴. מכאן תוקפם של כל מה שחדשו, פרשו, הסבירו, ופסקו חז"ל להלכה, וחובה עלינו לקיימן כמו כל מצוה אחרת. וכן אמרו חז"ל "כל מילי דרבנן אסמכו חכמים על לאו דלא תסור"⁸⁵; והרמב"ם כתב "כל מי שאינו עושה כהוראתן עובר בל"ת שנא' "לא תסור..."⁸⁶.

התורה מעידה על עצמה "ושמרתם את חוקתי ואת משפטי אשר יעשה אותם האדם וחי בהם אני ה'"⁸⁷ – התורה היא תורת חיים, ומכאן נובעת חשיבותם של דברי חז"ל. גביא מספר דוגמאות לחשיבות זו, מהקל לכבד.

(א) כבר ציינו לעיל שהקראים למדו כפשט "לא תבערו אש בכל מושבותיכם ביום השבת"⁸⁸, ולכן הם יושבים בחשך אפילה אשר אין בה שמחה כלל. חז"ל הסבירו שהאיסור הוא דוקא בהדלקת האש על ידינו בשבת – אך הדלקה מבעוד יום

(83) ספר החינוך, מצוה תצ"ו, עמ' רצט.

(84) דברים יז: יא.

(85) ברכות יט – מתוך תורה תמימה על דברים יז: יא.

(86) רמב"ם הלכות ממרים פ' א: ה"ב.

(87) ויקרא יח: ה'.

(88) שמות לה: יז.

- מותרת, ואף מצוה בהדלקת נרות שבת שמאירים את הבית. כך שבמקום "עיניו שבת" שורר ביתנו אורה ו"עונג שבת".
- (ב) נקשה על הקראים בפירוש הפס' "עין תחת עין שן תחת שן..."⁸⁹ – ממש?! חס וחלילה! באו חז"ל ולמדונו שמדובר בממון ולא בעין או שן או פצע או חבורה ממשיים⁹⁰!
- (ג) דבר נוסף שהגיע אצל הקראים עד איבוד הנפש ממש הוא בענין ברית מילה בזמנה. הקראים מקפידים על היום השמיני למילה, אפילו אם התינוק ימות כתוצאה מכך, בעוד חז"ל דוחים מילה בזמנה כאשר יש סכנה לתינוק.

הערות דיסקטיות:

1. היום מתרבים האומרים – בקרב הציבור "הלא דתי" – מה לנו לדברי חז"ל ולמה לא נקבל את התורה כמות שהיא. לכן אנו אומרים, בלי חז"ל לא היינו מבינים איך דורשת מאיתנו התורה להתנהג במקרים מסוימים.
2. מעבר לחשיבותה של תושבע"פ אשר ניתן לשאוב מהעמקה בסוגיא זו של הקראים, אתר זה בהחלט מהווה גם כניסה לכל הלימוד של הגמרא, ובפרט כיתות הנמוכות.
3. במגע שהיה לי בעבר עם קבוצות מהארץ ומחו"ל בעלי רקע חלש ביותר בלימודי קודש, שבה ונשמעה הטענה: "למה לנו כל דברי הרבנים השונים? הרי אנו יכולים להסתדר לבד עם הכתוב בתורה!". כנגד טענה זו יש להביא את אותם שני פסוקים שצטטתי לעיל, ולשאול אותם איך הם היו מפרשים ומיישמים אותם...

הקדמה לארבעה בתי כנסת.

המכלול של ארבעת בתי הכנסת, מורכב מבית כנסת רבן יוחנן בן זכאי, בית כנסת אליהו הנביא, בית כנסת האמצעי ובית כנסת איסטנבולי.

לא רק צורתם החיצונית והפנימית מעידות על כפייה מצד השלטונות (נרחיב על כך את הדיבור בהמשך), אלא גם הנסיבות שמחמתן הם נבנו מעידים על כפיית המושלים את הקהילה היהודית.

בית כנסת הרמב"ן נסגר סופית ע"י הסולטן אבו-סייפין בשנת 1586. כתוצאה מגידול באוכלוסיה היהודית בירושלים בשנים שאח"כ, נבנו בית כנסת רבן יוחנן בן זכאי (1606 – 1610) ובית כנסת אליהו הנביא (1615 – 1625). שני בתי הכנסת האחרים נבנו בערך בין 1702 ל 1740. בית כנסת האמצעי היה הראשון מביניהם⁹¹.

(89) שמות כא: כה.

(90) עיין מסכת ב"ק פד.

(91) קדמוניות, שנת תש"ל, עמ' 135–136.

אם נעצום עיניים לרגע ונחשוב על בית כנסת כלשהוא, נראה בעין הדמיון בנין גבוה ומתנשא, גדול ומפואר. והנה נופתע לראות שעל מנת להכנס למכלול ארבעת בתי הכנסת חייבים לרדת במדרגות! לא זו בלבד, אלא שאיננו רואים שום סימן חיצוני לבית כנסת, לא מבנה גדול ואף לא סמלים יהודיים חיצוניים המאפיינים בדרך כלל את בתי הכנסת בכל מקום. כאשר נביט על הקיר החיצוני של בית כנסת רבן יוחנן בן זכאי (ריב"ז) יכולים אנו לראות מעין צריח הבנוי בתוך הקיר.

סיפור הדברים הוא כזה: הקהילה היהודית שחיה בירושלים בימי התורכים, דוכאה עד מאוד. באגרת שנכתבה בשנת 1604 (אחרי סגירת ביכ"נ הרמב"ן) ואשר נשלחה מקהילת צפת לאלג'ריה נאמר: "יש בירושלים מתי מספר שתמיד קמים עליהם ואפילו בית תפילה לא הניחו להם"⁹². היישוב המדולדל התכנס כנראה לתפילה בבתי פרטיים, ורק בסוף העשור הראשון של המאה הי"ז נבנה בית הכנסת הספרדי הראשון. השפלת היהודים ודתם היתה מורגשת גם לזרים. אפילו צליין נוצרי שביקר בארץ (בשנת 1821) כתב: "מקומם העיקרי לתפילה הוא בנין קודר ודל מראה שאליו אתה יורד במדרגות..."⁹³. בניית בית הכנסת כשלשה מטרים מתחת לפני הקרקע, נבע בין השאר מקיום חוק מוסלמי האוסר על בית כנסת להתנשא מעל גובהו של מסגד.

אכן מבנייה זו מתחת לפני הקרקע צמחו שני יתרונות; האחת מיידית, והשניה שנתגלתה מאות בשנים לאחר מכן. א) בשל עומקו של בית הכנסת יכלו לבנותו עם תקרה גבוהה, וגם זכו לבנות עליו כיפה, אשר כמעט ואינה נראית מחוץ לבנין.

ב) בזמן המצור על הרובע היהודי ע"י הליגיון הערבי בתש"ה, המקום שימש למקלט עבור תושבי הרובע הנצור (בעיקר ביכ"נ האיסטנבול).

לדעתי, מכלול ארבעת בתי הכנסת מסמלים ומבטאים לחץ, דיכוי, וכפיה של הגויים עלינו, הן מבחינת הבנייה החיצונית והן מבחינת ההרס והשיקום של המקום. אפילו הריהוט הגיע בחלקו מארצות השואה במלחמת העולם השנייה, משרידי בתי כנסת שונים!

בית כנסת רבן יוחנן בן זכאי

רקע כללי על האתר

בהסתכלות על חזית בית כנסת רבן יוחנן בן זכאי (ריב"ז) אנו רואים צריח הבולט מן הקיר. בימי השלטון התורכי בא"י אסרו בניית בית כנסת בגובה העולה על צריח המסגד.

92) קדמוניות שנת תש"ל עמ' 136 מתוך אגרות ראשי קהילות צפת בשנת שסד – שס"ה, קובץ על יד ג (יג) ירושלים ת"ש עמ' קלו.

93) שם.

השפלה זו שהוטלה על היהודים מצאה את ביטויה גם ברצון והרגשת היהודים לא להתבלט בבנין בתי התפילה. לכן אנו מוצאים בחזית בית הכנסת ביטוי לרצון להשתלב בנוף "התורכי" אשר היה מצוי אז ברובע. בכל הדורות ובכל הארצות בהם ישבו יהודים אנו מוצאים דימיון בין בתי כנסת לבתי תפילה נכריים (להבדיל). כאשר הגיע אדריכל מפורסם לתכנן כנסיה, הקהילה היהודית במקום היתה נעזרת בו לשיפוץ ולתכנון בית הכנסת המקומי⁹⁴.

יותר מאשר הרצון של בוני בית הכנסת לא להתבלט, ולקבל על עצמם את המראה הנוכרי המוסלמי, אנו מוצאים בבנין פנים בית כנסת זה כפיה מצד השלטונות. ע"פ חוק תורכי, כפו על היהודים להחזיק קוראן בתוך ארון הקודש, ע"י ספר התורה, ובכך ביקשו להראות את עליונות דתם, ולהביא לידי כך שהיהודים אכן מתפללים ל"ספר הספרים" שלהם. אם אכן בבוא השוטרים התורכים לבית הכנסת ובפתחם את ארון הקודש לא היה מונח שם קוראן, למתפללים היתה צפויה פורענות קשה; אך המוח היהודי לא נלאה, ונמצא הפתרון. נבנה ארון קודש מיוחד בעל שתי קשתות, ובשני התאים היו מונחים ספרי תורה. כפי שנדרשו, הונח ספר קוראן ע"י ס"ת, בקשת האחת של ארון הקודש, ובקשת השניה היה מונח אך ורק ספר תורה, ומארום זה היו מוציאים את הספר לקריאה; מאז, בבית כנסת זה, ואח"כ גם בבתי כנסת אחרים, נמצאו ארונות עם שתי קשתות. יש הסוברים שכבר בימי בית כנסת הרמב"ן התמודדו עם בעיה זו של כפיית השלטונות, ואח"כ בבית כנסת ריב"ז.

לבית הכנסת ניתן שמו של אחד מגדולי ישראל מתקופת הבית השני – רבן יוחנן בן זכאי. הסיבה לכך היא, שבמקום זה עמד בית מדרשו של ריב"ז עד לחורבן המקדש⁹⁵. ישנה גירסא אחרת האומרת שבטרם נפלה ירושלים לידי הצרים עליה, במקום הזה התפלל ריב"ז⁹⁶. בין כך ובין כך ברור לנו דבר אחד: "המקום שנבחר לבניית בית הכנסת היה איזור חרב ובו שרידים מימי בית שני המעידים על חשיבותו של מקום זה בעבר. בחפירות שערך פרופ' נ' סלושץ במקום נתגלו עמודי שישיפים מימי קדם מתחת לרצפת בית הכנסת. עדיין שימשו עמודים אלה בשימוש מישני לתמיכת תקרתו של בית הכנסת..."⁹⁷

Foot loose in J.M. by Sarah K. Fox The Center for 94
Jewish Education in The Diasora, Jan 1977 154 עמ'

The J.M. Guide by G. shamis + D. shalem A. Marcus Ltd. 95
1973 עמ' 58

קדמוניות י"ח עמ' 136. 96

ראה א"ד גאון, "לקורות בית הכנסת קג"ג ריב"ז בירושלים", לוח ירושלים תשי" עמ' קעה. 97

ישנה אגדה עתיקה שמספרת על מנהרה סודית המקשרת בין בית הכנסת למקום המקדש. מקם זה שימש את הקהילה היהודית בזמן תורבן – בזמן נפילת הרובע היהודי בשנת תש"ח.

בפנים בית הכנסת, כאשר פנינו לכיוון הארון, מעל הקיר הימני אנו מבחינים במדפי זכוכית גדולים, עליהם נמצאים שופר גדול, וכן כד שמן זית. הם מסמלים את הגאולה, שלה אנו מתפללים יום יום. השופר הגדול – כמו שנאמר בתפילת העמידה: "תקע בשופר גדול לתרותנו...". אנו מייחלים ליום ששוב יתקע השופר הגדול אשר יסמל את חרותנו וגאולתנו, ובאותו יום נמלא את כד השמן "בשמן זית זך כתית למאור להעלות נר תמיד" ותושלם גאולתנו, וימשח בשמן זה משיח בן דוד. מסופר שהשופר הזה הינו אחד משופרות המקדש, וגם השמן לוקח משם, ואסרו באיסור חמור לגעת בהם⁹⁸. בזמן מלחמת תש"ח חולל בית כנסת ונעלמו השופר וכד השמן המקוריים, וכמוזכרת לאותם חפצים, שהיו שרידים מן המקדש, הונחו היום אחרים במקומם⁹⁹.

בשני צידי ארון הקודש עומדים שני עמודים, שמסמלים את העמודים במקדש שלמה, אלה שנקראו יכין ובוועז¹⁰⁰. עליהם מסופר בספר מלכים "ויקם את העמודים לאולם ההיכל, ויקם את העמוד הימני ויקרא את שמו יכין, ויקם את העמוד השמאלי ויקרא את שמו בעז"¹⁰¹. שני העמודים בצידי ארון הקודש, יכין ובוועז, מסמלים את אותה כמיהה וציפיה בלתי פוסקת של עם ישראל, מדורי דורות ועד לדורו של ריב"ז עצמו, המחכה לביאת המשיח ולבנין המקדש השלישי.

מעל ארון הקודש רואים ביטוי נוסף לאותה תקווה וציפיה. במרכז התמונה מעל ארון הקודש ניצבת מנורת שבעת הקנים, שגם היא מסמלת את הציפיה לחזרת המקדש. מתחתיה אנו רואים את הפסוקים מתהילים קל"ז, ה, ו. פסוקים אלה גם כן מראים את הרעיון הנ"ל, בצורה של "יסוד הגאולה – זכירה". אנו מצוים במהלך הדורות להעלות על הזכרון את החורבן באופנים שונים. מתחת לפסוקים, תמונה של ירושלים של מטה, ומסביבה פסוקי נחמה על ירושלים.

נוסח התפילה: מאז הקמתו של בית הכנסת הוא משמש מקום מרכזי לקהילה הספרדית, שהיתה אוכלוסיית הרוב בירושלים. בשנת 1625 כתב תייר אלמוני על בית כנסת הריב"ז כך: "...גדולה, ספרדית, וסמוך לה בית מדרש גדול שנכנסים מחיל אל חיל ובשניהם מתפללים..."¹⁰². במשך כל השנים הנוסח נשאר ספרדי, עדות המזרח. גם צורת הישיבה בביהכ"נ מעידה על נוסח זה.

98 ירושלים בירת ישראל, העיר העתיקה א, זאב וילנאי הוצאת אביעזר ירושלים תשל"א.

99 The J.M. Guide עמ' 58.

100 ספר הרובע בעיר העתיקה ירושלים, עורך מרדכי נאור, עמ' 124.

101 מלכים א' ז: כא.

102 קדמוניות י"ח עמ' 136.

ענינים הנלמדים מתוך מקורותינו

א. השפעת כפיית הגויים על התפילה וההלכה היהודית

כפיית דעות והנהגות משל הגויים עלינו, ופתרונם של בעיות אלו – כפי שראינו ברקע הכללי על האתר – לא מצאה את ביטויה אך ורק באתר זה.

ריה"ל כותב בפתח ספרו "הכוזרי" הנקרא גם: ספר "התשובות לדת המושפלת", כי גם בימיו היו ליהודים בעיות, ודתנו ובניה היו מושפלים עד מאוד – הן מבחינה רוחנית והן מבחינה פיזית. כפיה זו מוצאת את מקומה בתפילה, בהלכה ועוד. דברים רבים שהתחילו בכפיה, נשארו באופן קבוע, ולהלן כמה דוגמאות:

בקדושת מוסף של שבת ויו"ט כתוב "ואומרים פעמים באהבה, שמע ישראל...". תפילת שמע ישראל כוללת בתוכה את יחוד ה' יתברך, וחשיבותה מרובה ומרכזית באמונתנו. במאה החמישית למנינם בקשו לעקור יסוד אמוני זה מתפילתנו, והוצבו שוטרים בבתי כנסת כדי להקפיד שלא תיאמר תפילת "שמע ישראל". במשך התפילה, כאשר השתכנעו השוטרים שכבר לא תיאמר תפילה זו, יצאו, ולכן באמצע קדושת מוסף הוכנסה תפילת "שמע ישראל" בצורה מקוצרת¹⁰³.

במסכת ר"ה נאמר: "התוקע לתוך הבור או לתוך הדות או לתוך הפטם..."¹⁰⁴. המשנה דנה בתקיעת שופר בתוך מקומות לא מקובלים, שהרי ראוי שתיעשה מצוה זו בגאווה ובפרהסייה. מפרש ומסביר רב האי גאון "שמשנה זו נישנתה בשעת גזירת השמד, שהיו יראים לתקוע בגלוי והיו מתחבאים בבורות ומערות ותוקעים"¹⁰⁵.

דוגמא נוספת, ממסכת ר"ה: "העובר לפני התיבה – השני מתקיע"¹⁰⁶. המפרשים במשנה זו עומדים על סיבת התקיעה במוסף ולא בשחרית. מסביר ברטנורא: "...ובשעת השמד גזרו כך, שגזרו שלא יתקעו, והיו אורבים להם כל שעות של זמן תפילת השחר, לכן העבירו מתפילת השחר לתפילת המוספים". מעין זה כותב בעל "תפארת ישראל": "... בתחילה תקנו ט' ברכות והתקיעות על הסדר בתפילת שחרית, וחשבו עכו"ם שישראל תוקעים כדי להכנס למלחמה ועמדו והרגום. אמנם כשארבו להם כל ו' שעות וראום מתפללים וקורין בתורה, אמרו בגמוסיה עוסקים והניחום לתקוע"; ועד ימינו ממשיכים לתקוע בתפילת מוסף.

כמו כן ישנם תקנות שנשתנו או הוספו בעקבות "קלקול המינים". כך במסכת ברכות: "... כל חותמי ברכות שהיו במקדש, היו אומרים 'מן העולם' משקלקלו המינים, ואמרו אין עולם אלא אחד – התקינו שיהיו אומרים 'מן העולם ועד העולם'¹⁰⁷. כלומר, בבית

103 הסידור השלם מתורגם ומפורש מאת פלטיאל בירנבוים (באנגלית) הוצאת היברו פובלישינג קומפני ארה"ב עמ' 394.

104 משניות ראש השנה פרק ג' משנה ז'.

105 שם, משניות מבוארות בידי ר"פ קהתי, סדר מועד, עמ' רלח'.

106 משניות ראש השנה פרק ד' משנה ז'.

107 משניות ברכות פרק ט משנה ה'.

המקדש היו מברכים כל ברכה בתוספת המילים "מן העולם", כגון: "ברוך אתה... אלוקי ישראל מן העולם מגן אברהם". אך משבאו המינים ואמרו אין אלא עולם אחד בלבד – עולם הזה –, וכפרו בעולם הבא, תיקנו חכמים שיהיו אומרים במקדש "מן העולם ועד העולם", לומר שישנם שני עולמות – עולם הזה ועולם הבא. וכך גם כתוב בנחמיה: "קומו וברכו את ה' אלוקיכם מן העולם ועד העולם"^{108 109}.

מעין זה: "בראשונה היו מקבלים עדות החודש מכל אדם; משקלקלו המינים התקינו שלא יהיו מקבלים אלא מן המכירים"¹¹⁰. כל אדם בישראל הינו בחזקת כשר לעדות עד שיוודע שהוא פסול – לכן היו מקבלים עדות מכל אדם. כאשר הצדוקים והבייתוסים (שכפרו בתורה שבע"פ) היו שולחים עדי שקר להטעות את בית הדין, התקינו שיקבלו עדות החודש רק מעדים שבית הדין מכיר אותם כמהימנים¹¹¹.

כך גם: "בראשונה היו משיאין משואות, משקלקלו הכותים התקינו שיהיו שלוחין יוצאין"¹¹². הנה שוב רואים שינוי של תקנה ומנהג בגלל הכותים שהשיאו משואות והטעו את ישראל. הכותים היו מטעים את הציבור בכך שהיו משיאין משואות לפני שקידשו בית דין את החודש, דהיינו לא בזמן הנכון. שליחת השליחים מנעה שיבוש זה.

דוגמא נוספת לכפיה ולמעשים הנעשים מתוך אונס, ניתן לראות בהדלקת גרות חנוכה: "... ת"ר נר חנוכה מצוה להניחה על פתח ביתו מבחוץ... ובשעת סכנה מניחה על שולחנו ודיו..."¹¹³. מכך נבע המנהג לדורות, להניח את החנוכה בפנים הבית על אדן החלון הפונה חוצה. אכן כתיקון ל"מנהג" אפשר למצוא היום במקומות שונים בארץ, הדלקת גרות חנוכה מחוץ לבית, בארון זכוכית, כמצוה המקורית: "על פתח ביתו מבחוץ".

ב. דמותו של רבן יוחנן בן זכאי

רבי יוחנן בן זכאי – תנא בתקופת בית שני, ומספר שנים אחרי חורבן הבית. רבי יוחנן בן זכאי חי 120 שנה, שנחלקו ל-3 חלקים: 40 שנה בעסקים, 40 שנה בלימוד תורה, 40 שנה בהוראת התורה¹¹⁴. הוא מקבל תורה מהלל ושמאי¹¹⁵. "אמרו עליו על ריב"ז: מימיו לא שח שיחת חולין, ולא הלך ד' אמות בלא תורה ובלא תפילין, ולא קדמו אדם בבהמ"ד, ולא ישן בבהמ"ד לא שינת קבע ולא שינת עראי, ולא הרחר במבואות המטונפות, ולא הניח אדם בבהמ"ד ויצא, ולא מצאו אדם יושב ודומם אלא יושב ושונה, ולא פתח אדם

(108) שם, פירוש קהתי.

(109) נחמיה ט: ה'.

(110) משניות ראש השנה פרק ב' משנה א'.

(111) שם, משניות מבוארות בידי קהתי עמ' רז-רח.

(112) שם, משנה ב'.

(113) מסכת שבת כא:

(114) Encyclopedia Judaica

(115) פרקי אבות פרק ב' משנה ח.

דלת לתלמידיו אלא הוא בעצמו, ולא אמר דבר שלא שמע מפי רבו מעולם, ולא אמר הגיע עת לעמוד מבהמ"ד חוץ מערבי פסחים וערבי יו"כ...". "ת"ר: שמונים תלמידים היו לו להלל הזקן, קטן שבכולם ריב"ז. אמרו עליו על ריב"ז שלא הניח מקרא ומשנה גמרא הלכות ואגדות ודקדוקי תורה ודקדוקי סופרים קלים וחמורים וגזרות שוות תקופות וגמטריות שיח מלאכי השרת... דבר גדול ודבר קטן; דבר גדול מעשה מרכבה, דבר קטן הוויות דאביי ורבא..."¹¹⁶.

מפעל חייו העיקרי היה הפצת התורה. אך למרות שהתייחס ללימוד התורה כמטרה העיקרית של האדם בחיים, עם זאת הזהיר שאין זה מצדיק החזקת טובה לעצמו. כמו שאמר: "אם למדת תורה הרבה אל תחזיק טובה לעצמך כי לכך נוצרת"¹¹⁷.

לריב"ז היתה שיטה לבסס הלכות על מקורות מקראיים, כפי שנלמד ע"פ מס' סוטה. ריב"ז חשש "שהיה עתיד דור אחר לטהר ככר שלישי (בטומאה) שאין לו מקרא מן התורה

בית כנסת אליהו הנביא

רקע כללי על האתר

מגלות מרה וקשה, גלות ספרד (1492), באו יהודים לירושלים למצוא מחסה וביטחה. בבואם, הם נגשו לבנות בית כנסת, והוא נקרא "ביכ"נ אליהו הנביא". ע"י מתן שם זה, רצו גולי ספרד להביע, את חווית הגאולה שבאה עליהם כאשר ניצלו מגורלם של רבים מאחיהם בספרד¹²¹.

סיבה נוספת קשורה במעשה הבא: מסופר שבשנה מסוימת, בערב יו"כ התכנסו המתפללים לבית כנסת זה לתפילת "כל נדרי", וגילו שאין להם מנין. החלו מצטערים על אובדן מצות תפילה בציבור ביום הקדוש ביותר. ולפתע נכנס אדם, הדור בזקנו, נאה בלבושו ומוכן הוא כיאות וכראוי ליום הכיפורים. לא נתגלו בו סימני עייפות וליאות מדרך רחוקה, על אף שלא הוכר למתפללים כאחד מאנשי המקום. כבר עמדה חמה לשקוע ועל כן החלו מיד בתפילה, והוא – בדביקות מיוחדת במוצאי היום, בסיום שהוא טמא¹¹⁸. כן דרש ריב"ז על השכנת שלום "בין אומה לאומה בין ממשלה לממשלה בין משפחה למשפחה", ולקידוש השלום לכלל.

פעילותו התמקדה בעיקר בחידוש הנהגה דתית, פוליטית ולאומית, ע"י הרמת קרנו וכבודו של בית הדין הגדול ביבנה. הוא חידש שיתקעו בשופר בר"ה שחל בשבת (עד אז תקעו רק במקדש) בכל מקום שהיה בית דין קבוע¹¹⁹. היו חכמים שהתקשו לתפוש שמקום

116 מסכת סוכה כח.

117 פרקי אבות פרק ב' משנה ח'.

118 משניות סוטה פרק ה' משנה א'.

119 משניות ראש השנה פרק ד' משנה א'.

חלופי יוקם, עם אותו מעמד וחשיבות לאלה שנהגו בו חכמי הסנהדרין בירושלים. לא רק שהתקשו לקבל, אלא גם לא רצו להרחיב את סמכויות בית הדין ביבנה. אך בהשפעתו הבלתי פוסקת של ריב"ז, מספר החכמים ביבנה הלך וגדל, והקמת המרכז החדש ביבנה היא תוצאה של פעילותו.

תאריך פטירתו המדויק של ריב"ז אינו ידוע לנו, אבל משערים שהוא כ-10 שנים אחרי החורבן¹²⁰.

התפילה, החל דיון מי יזכה לכבדו בסעודה שלאחר הצום, ובעיצומו של הדיון לא שמו לב שהוא נעלם! כשם שבא בדרך מיסתורית, כך גם נעלם. (כפי שקראו באותו יום במפטיר של מנחה: "...בן לילה היה ובן לילה אבד" – יונה ד' פס' י'). עד מהרה הסיקו כולם שלא מדובר באחר אלא באלהו הנביא זכור לטוב, אשר עליו אומר המדרש שהוא אביו של יונה, והבינו המתפללים שהוא נשלח להשלים להם המנין. בפנית אולם התפילה, בחדר קטן, נמצא כסא אשר – יש אומרים – שהוא הכיסא עליו ישב אליהו. (יש אומרים שהכיסא הובא ארצה עם הגולים שגורשו מספרד)¹²².

נוסח התפילה. עד לחילול בית הכנסת בשנת תש"ח, נוסח התפילה היה כמנהג עדות המזרח. כיום, בהבנותו מחדש, מתפללים בו לפי נוסח אשכנז¹²³. אכן אפשר לראות שצורת הישיבה שונה מזו שבבית כנסת ריב"ז, וזהה (כמעט) לזו שבבית כנסת הרמב"ן. הספסלים שבבית הכנסת שוחזרו ע"פ צורתן המקורית, הודות ליהודי שעבר בשוק הערבי ומצא ספסל אחד ויחיד (שנלקח מבית הכנסת) מוצע למכירה, ועל פי צורתו בנו ספסלים חדשים.

בבית הכנסת היה בור מים לרחצה עבור הכהנים והמתפללים, וכמו כן שימש גם למי שתיה לבאי בית הכנסת.

ענינים הנלמדים מתוך מקורותינו

א. דמותו של אליהו הנביא

אליהו הנביא, אליהו התשבי זכור לטוב, זוכה למעמד מיוחד במינו גם ביחס לשאר הנביאים. אליהו הוא זה המבשר על בוא הגאולה והמשיח. באתר בית הכנסת הקרוי על שמו נעמוד על חשיבותו של אליהו בהיבט המחשבתי, ועל סיבת היותו מבשר הגאולה במהרה בימינו.

Encyclopedia Judaica (120

121) ספר הרובע בעיר העתיקה ירושלים, עורך מרדכי נאור, עמ' 120.

122) עמ' 153–154.

123) ספר הרובע בעיר העתיקה ירושלים, עורך מרדכי נאור, עמ' 120.

הרבה מנביאינו מופיעים בתנ"ך עם "תעודת הזהות" המציינת מי הם, אביהם, מאיזה עיר ו/או שבט הם באים וכדו'. אצל אליהו חסרים פרטים אלו, ולכן נוצרו מדרשים רבים על זהותו ודמותו.

אהדים מהם:

- 1) נקרא אליהו התשבי – שהיה מארץ שמה תושב (רש"י).
- 2) חז"ל אמרו פנחס זה אליהו¹²⁴, ואמרו שאלהו זה פנחס¹²⁵. ואותה ברית שנכרתה עם פנחס, שבה ונאמרה על אליהו: "בריתי היתה איתו החיים והשלום". אצל שניהם מצינו תכונות קנאות לה' צבאות.
- 3) יש אומרים שנקרא "תישבי" מפני שהשיב את ישראל לאביהם שבשמים¹²⁷.

אליהו היה מקנא לשם ה'. אנו מוצאים שבפעם הראשונה שמופיע אליהו הנביא, המעמד לא מוזכר, ואין דברי תוכחה או מוסר. אלא כתוב: "ויאמר אליהו התשבי מתושבי הגלעד אל אחאב: חי ה' אלוקי ישראל אשר עמדתי לפניו אם יהיה השנים האלה טל ומטר כי אם לפי דברי"¹²⁸; ענישת העם בבצורת.

במקומות שונים¹²⁹ עומדים חז"ל על השתלשלות הענינים שקשורה בסמיכות הפרשיות: בניית יחיאל את יריחו בימיו של אחאב, וכנראה שבהסכמתו, והעונש הכבד שהטיל אליהו. אחאב אמר שדברי יהושע בקללתו את האיש אשר יבנה את יריחו¹³⁰ התקיימו, ואילו דברי רבו משה לא נתקיימו. שמשה אמר "השמרו לכם פן יפתה לבבכם... וחרה אף ה' בכם ועצר את השמים ולא יהיה מטר..."¹³¹ – ואני, אחאב, עשיתי כל עבודה זרה שבעולם ולא פסק המטר. נתמלא אליהו חימה ודן את אחאב בעצירת הגשמים.

יש להעמיק ולראות בבניית העיר יריחו, מזימה של עובדי עבודה זרה אשר רצו להשכיח קדושת קדמונים – יהושע – ולהפר שבועת אלוקי אמת. דבר זה מראה לנו את גודל כוחה של הכפירה, עד כדי כך שאב משכל את בניו בזה אחר זה בזמן בניית העיר, ומ"מ אינו פוסק ממעשיו! בבית האבל, כאשר אליהו מצדיק את הדין: "ברוך אלהן

124) ילקוט שמעוני ר"פ פנחס.

125) אברבנאל – מתוך ילקוט מעם לועז ספר מלכים א יז: א עמ' רנט'.

126) מלאכי ב: ה.

127) ילקוט מעם לועז ספר מלכים א פרק יז: א עמ' רנט'.

128) מלכים א, פרק יז: א.

129) יונה בן אמיתי ואלהו, הרב י, בכרך, הוצאת הישיבה הגבוהה "אור עציון" עמ' 108–106, המצטט את: סנהדרין קיג, ירושלמי פ"י הל"ב, תנא דברי אליהו זוטא ח'.

130) יהושע ו: כו.

131) דברים יא: טז.

132) דברים יא: יב.

133) ויקרא כו: ספר כוזרי מאמר א קט.

דצדיקייא דמקיים מילי דצדיקייא" (=ברוך אלוקי הצדיקים המקיים דבריהם של הצדיקים), מתחיל אחאב "להציל" את העם מאמונה במשפטי ה', וקם כנגד אליהו בדברי ליצנות ולעג. מעתה ניתן להבין את קנאות אליהו לאמיתה של תורה, ולאמיתת דברי הנביאים. כוחה וסגולתה של הארץ שנתן ה' לעמו, "ארץ אשר ה' אלוקיך דורש אותה"¹³² מותנה בשמירת המצות, ונשכר במטר השמים¹³³. והנה קם מלך ישראל ובזז לאמת זו – והגשמים יורדים בעיתם! לכן נטל אליהו את "מפתח הגשמים" בידיו להודיע כי משה אמת ותורתו אמת!¹³⁴

נהג אליהו במידת הדין ולא השאיר מקום למידת הרחמים, אשר עד כה נהג בה הקב"ה כדי להמשיך ולהמטיר מטר על הארץ. טעם נוסף שקללת יהושע נתקיימה ועונשי התורה לא נתקיימו הוא, שהיחיד נענש – לא כן הציבור. אליהו נהג כפי שנהג משום שהיה סבור שבעת סכנה לקיום האומה יש לנהוג בחומרה יתירה. עם ישראל היה שרוי בשפל המדרגה ואמרו חז"ל, שביטלו אפילו ברית מילה¹³⁵.

אחרי שבועתו ישנה השתלשלות דברים אשר מיועדת מאת הקב"ה לרמוז לאליהו הנביא שיש מקום למידת הרחמים בעולם. רק כאשר יגיע אליהו לידי מידת הרחמים יוכל המטר לחזור לארץ. לשם כך עובר אליהו מספר רב של שלבים משום שקנאתו היתה חזקה. השלבים הם:

(א) יורד לנחל כרית והעורבים מפרנסים אותו¹³⁶. נבחרו עורבים לפרנס אותו משום שהעורב הינו עוף טמא, הוא מזכיר את ימי נח והמבול על העולם. "ואת העורבים צוית ללכלכל שם... להיות הוא יתברך חפץ חסד ולהאריך גם לבלתי-דאויים... רצה הוא יתברך לרמוז לו ענין זה ולצערו מעט, ולהראות לו כי חפץ ה' להיות ארך אפים לרבים"¹³⁷. רמז נוסף: כשם שהעורבים הפכו מידתם מאכזריות לרחמנות, גם הוא צריך להפוך מידת הדין למידת הרחמים.

(ב) וייבש הנחל¹³⁸. הטעם כדי שידע צורך הגשמים ויטרח לגלות שהיה קשה בעיני הקב"ה שישראל מתים מרעב ומצמא (רש"י).

(ג) גלות לצרפת וישיבה בבית האלמנה¹³⁹. אליהו נע ונד בארץ ממקום למקום. הוא נפגש עם הרעב פנים בפנים כאשר האלמנה אומרת לו "...כי אם מלא כף קמח בכד ומעט שמן בצפחת והגני מקוששת שנים עצים ובאתי ועשיתיהו לי ולבני ואכלנהו ומתנו"¹⁴⁰;

134) יונה בן אמיתי ואליהו הרב י, בכרך עמ' 112 – 106.

135) ילקוט מעם לועז מלכים א יז: יא עמ' רגח'–רגט – מתוך מוסר הנביאים.

136) מלכים א זי: ה – ו.

137) אלשיך שם.

138) מלכים א יז: ז.

139) שם, יז: ח-ט.

140) שם, יז: יב.

141) ילקוט מעם לועז מלכים א יז: ח-ט עמ' רסב'.

אחרי סעודה זו ימותו, כי לא נשאר מזון. הקב"ה רצה להראות לאליהו שעם ישראל קדושים הם, ויש אלמנה אשר תפרוס מפתה הדל לאורח בימי מחסור ומצוקה, וזה יעורר אצלו רחמים על ישראל¹⁴¹. בזה הורה הקב"ה לאליהו שעל אף שעבדו עבודה זרה, מכח הצדקה והחסד ראויים הם להוושע. ועוד, שיראה שאילולא הנס היו מתים כולם ברעב, אם כן היה לו לבקש רחמים על ישראל.

ד) מחלת בן האלמנה¹⁴² מביאה לתפילתו של אליהו: "הגם על האלמנה אשר אני מתגורר עמה הרעותה להמית את בנה"?! מפרש האלשיך: אם על שקנאתי על כבודך נגד ישראל אני גולה ממקום למקום ומצטער כי הענשתי את ישראל, הגם על האלמנה שאני מתגורר אצלה זה מגיע? ואז מבקש אליהו את תחית המתים: "תשב נא נפש הילד על קרבו", וכך רצה הקב"ה להזקיקו לבקשת רחמים. כאן נתרופפה מידת הדין מפני מידת הרחמים¹⁴³. בשעה שעמד אליהו הנביא וביקש שיתרחש על ידו נס תחית המתים אמר לן הקב"ה שלוש מפתחות הן שלא נמסרו בידי שליח, מפתח של יולדת ושל גשמים ושל תחיה, וכבר מסרתי לך של גשמים. החזר לי של גשמים ואתן לך של תחית המתים, שלא יהיו שנים בידי שליח ואחד בידי הרב. מיד עשה אליהו כך – "ותשב נפש הילד על קרבו ויחי"¹⁴⁴.

ב. אליהו לעתיד לבוא

אליהו הנביא חי בליבם של ישראל כל הדורות. הוא מלוה ומלבה תמיד את הציפיה לישועה ואת התקווה לימות המשיח. אנו אומרים בכל יום בברכת המזון: "הרחמן הוא ישלח לנו את אליהו הנביא זכור לטוב ויבשר לנו בשורות טובות ישועות ונחמות". במבט ראשון נראה שזה עומד בסתירה למה שראינו בדמותו של אליהו הנביא בספר מלכים – קנאתו, ושבועתו למניעת טל ומטר, ברח למדבר מפני עמו, הכיצד? אלא שזאת סגולתם של נביאי האמת שתחילתם בזעם ה' ובתוכחה וסופם ברחמים ונחמות כפולות. התוכחה לא היתה אלא לאהב את ישראל על אביהם שבשמים.

"... ולפי אותה גבורת האהבה ועומק שכלה עוצם חילה וקדושתה, כך היא מידת גילוי אליהו האישי. ופנחס זה אליהו – צביוני הקנאה, ראש פסגת האהבה הפועלת"¹⁴⁵.

כי ככל שגדולה, קשה, וסוערת קנאתו של אליהו בימי אחאב כן הושבע שם אליהו באהבה רבה לעמו והועד להיות לו נביא התשובה והנחמה בעת גילוי הרחמים¹⁴⁶.

(142) מלכים א יז:יז.

(143) יונה בן אמיתי, ואלהיו, הרב י. בכרך, עמ' 130 – 131.

(144) ילקוט מעם לועז יז: כא עמ' רסו.

(145) יונה בן אמיתי ואלהיו, הרב י. בכרך, מתוך "אורות הקודש" חלק ג' – צפיה לישועה, שסד'.

(146) שם, עמ' 148.

אלו הם הפסוקים האחרונים של הנביא מלאכי – אחרון שבנביאים: "הנה אנוכי שולח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם"¹⁴⁷.

בעקבות השינוי בגישתו, זכה וזוכה אליהו למקום ומעמד מיוחד במחשבת ישראל. אליהו יבוא ויבשר בשורות טובות, ובציפיה לאותן הבשורות אנו תמיד מוצאים שאליהו ניצב על הפתח וממתין בסבלנות לחזור ולהכנס בו. במעגל חיינו אנו מוצאים את אליהו:

* בברית מילה – "זה הכיסא של אליהו". בכניסתו של הילד היהודי למצוותו הראשונה, בהימול בשר עורלתו, אליהו עומד וממתין.

* במוצאי שבת קודש – אנו שרים על בואו, שיכנס לחיינו דרך הפתח בשבוע שמתחדש, ואליהו עומד וממתין.

* בליל הסדר – חג גאולתנו אנו פותחים את הדלת ואומרים "שפוך חמתך על הגויים". השלב של שפיכת חמתו של ה' על אומות העולם הוא חלק מתהליך הגאולה. בזמן פתיחת הדלת לאליהו מוזגים "כוס של אליהו". בסוף הסדר כנגד לשון הגאולה החמישית "והבאתי", איננו שותים את הכוס החמישית, כי איננו בטוחים אם צריכים לשתותה (שכבר נתקיימה), או להמתין, ונשתה אותה בגאולה העתידית בבואו של אליהו (והמשיח, בב"א). או לפי הדיעה האחרת שתיית הכוס בימינו היא בספק, ויבוא אליהו ויתרץ קושיא זו*¹⁴⁷ (בגמרא מוצאים "תיקו": ראשי-תיבות – תשבי יתרץ קושיות ואבעיות).

ישנם דברים אשר ממתנינים להוראת הלכה מפי אליהו – עד שיבוא אליהו ויורה אם מותר או אסור. כך גם אמרו בספק ממונות: יהא מונח עד שיבוא אליהו¹⁴⁸. ובינתיים אליהו עומד וממתין, ולבסוף יעבור את המפתח ויכנס.

ג. אליהו מלאך הברית

"הוא אשר קנא לאלוקיו וקטרג לפניו כי עזבו בריתך בני ישראל"¹⁴⁹, והוא אשר נגנז לכתוב זכויותיהם ועד היום היא מוחזקת בידיהם בשמחה כברית דמים ואהבה, זו בריתו של אברהם אבינו¹⁵⁰.

147) מלאכי ג: פס' כג-כד.

*147) [למקור הנהגה זו, והנהגות שונות – ר' אריכו"ד ב" הגדה שלמה" לרמ"מ כשר זצ"ל. הערת עורך]

148. יונה בן אמיתי ואליהו, הרב י. בכרך, עמ' 146-148.

149. מלכים א', יט: יד.

150. שבת קל.

"אמר לו הקב"ה: לעולם אתה מקנא? חייך שאין ישראל עושין ברית מילה עד שאתה רואה בעיניך. מכאן התקינו חכמים שיהיו עושים מושב כבוד לאליהו הנביא שנקרא "מלאך הברית" שנאמר
 '...ומלאך הברית אשר אתם חפצים... ' 151

זאת בריתו של אליהו, החיים והשלום, ברית החסד והחנינה. "...הגני נותן לו בריתי שלום" 152, וכמו שהזכרנו לעיל אליהו – פנחס. בזמן ברית מילה נוהגים לעשות כיסא לאליהו שנקרא מלאך הברית, וכשמניח התינוק עליו אומר בפיו שהוא כיסא אליהו 153.

גלעד (אתר הנצחה)

רקע כללי עד האתר

ברחוב גלעד, מצפון לבית רוטשילד, נמצא אתר בשם גלעד. השם גלעד מופיע פעם אחת במקרא. מספרת לנו התורה על ברית בין יעקב אבינו, לבין חמיו, לבן. כאות לברית, הקימו גל אבנים, והתורה מספרת: "...ויקרא לו לבן יגר סהדותא ויעקב קרא לו גלעד" 154.

שמו הקודם של רחוב גלעד, לפני שחרור ואיחוד ירושלים, היה רחוב שער-השמים. בימים האחרונים של המצור על הרובע והחזקתו בידי היהודיות, האבידות בנפש היו כבודות ביותר, וסכנה גדולה נשקפה לתושבים בהבאת הקדושים לקבורה בקבר ישראל בהר הזיתים. לכן אף-על-פי שקבורת המת בירושלים שבין החומות אסורה, משום קדושתה, (המת הוא טמא), ובצרוף לאיסור של הלנת המת מחד וחשש לחילול כבוד וקדושת המת מאידך, נקברו החללים בקבר אחים במקום זה. החשש לחילול המתים היה כל כך חזק, שמקום הקבר כלל לא סומן, וכך נמנע חילול המת בידי ההמון הערבי שפשט על הרובע והמיט הרס וחורבן בכל עבר. בקבר אחים זה נקברו 48 חללים, כאשר בהעדר ארונות השתמשו בדלתות בכדי להפריד בין מת למת. סיפר לי הרב שלמה מן ההר שליט"א, אשר גר באותו זמן ברובע, שלקבורה לקחו מעצי סוכתו. המתים נקברו בשמונה שורות רוחב, ששה מתים זה על גב זה. מקום זה נבחר לקבורה, כיוון שצליפות הלגיון לא חדרו לשם.

151. יונה בן אמיתי ואליהו, הרב י'. בכרך עמ' 149 – מתוך פרקי דרבי אליעזר כט, ילק"ש תשסו'.

152. במדבר כה: יב.

153. יונה בן אמיתי ואליהו, הרב י'. בכרך עמ' 149.

154. בראשית לא: מז.

בשנת התשכ"ז, בתום מלחמת ששת הימים, ובחזרתם של היהודים לרובע ההרוס, אותר קבר האחים. פיננו את החללים הקדושים מן הקבר, והביאו אותם למנוחת עולמים במעלה הר הזיתים, בחלקה מיוחדת הנמצאת כמעט מול מקום מנוחתם ברובע. בהר הזיתים מוצב שלט המתאר את נסיבות גבורתם וקבורתם ברובע היהודי. על האתר ברובע הוקמה אבן מציבה לזכרם.

עניינים הנלמדים מתוך מקורותינו

- אנו מוצאים בגלעד מאורע מיוחד במינו: קבורת יהודים בין החומות. כמה סיבות הביאו למצב זה, שלא יכלו בשום אופן לפנותם מחוץ לעיר:
- 1 לא היתה אפשרות להביאם לקבורה בהר הזיתים כי הרובע היה נצור, מה עוד שהמלווים היו נתונים בסכנת נפשות ולא יכלו לצאת לאתר הקבורה, ומה גם שלא היו יכולים לשוב אח"כ לרובע הנצור, שזעק למגינים נוספים.
  - 2 מצוה מן התורה לקבור את המת בו ביום – "לא תלין".
  - 3 פחד מפני הערבים הצרים על הרובע, שיחללו את כבוד המתים.
- סיבות אלה הביאו את תושבי הרובע לערוך קבורה בין החומות, ואנו נעסוק במספר נושאים שקשורים בכבוד המת וקבורתו.

א. איסור הלנת המת ומצות קבורתו ביום פטירתו

מצות לא תעשה "לא תלין", נלמדת מספר דברים: "לא תלין נבלתו על העץ כי קבור תקברנו ביום ההוא... ולא תטמא את אדמתך"¹⁵⁵. פירוש הדברים שאסור לדחות את קבורת המת, אלא מצוה לקבור אותו ביום פטירתו. על אף שמצוה זו מתייחסת דווקא לאחד מהרוגי בית דין, אמרו חז"ל במסכת סנהדרין: "מכאן שמלין את מתו שעובר בלאו"¹⁵⁶, כלומר שמדובר בכל מת מישראל.

להלכה נפסק, שישנם פעמים שבהם מתירים הלנת המת. כתוב בשלחן ערוך: "אסור להלין את המת אלא אם הלינו לכבודו..."¹⁵⁷. פירוש המושג "לכבודו", אומרת הגמרא בסנהדרין: "הלינו לכבודו להביא לו ארון ותכריכים אין עוברים בלא תלין. מאי טעמא, דכי אמר רחמנא לא תלין הני מילי דומיא דתלוי דאית ביה ביזיון, אבל הכא כיוון דלית ביה ביזיון לא"¹⁵⁸.

(155) דברים כא: כג.

(156) מסכת סנהדרין מו.

(157) שו"ע יו"ד סי' שנו' סעיף א.

(158) מסכת סנהדרין מז.

הטעם – אומר רש"י "כי אמר רחמנא לא תלין, ורבנן גמי שאר כל מתים, היינו כי משהו ליה לדחוייה בעלמא דלא איכפת ליה ביה דהיינו ביזיון ודומיא דתלוי, אבל הא דליתייקרו ביה קרוביו לאו ביזיון הוא לדידיה"¹⁵⁹. (ונכללו בזה שאר כל המתים, במקרה שדחו את קבורתו סתם נראה כאילו לא אכפת לו מן המת ואז זה בזיון הדומה לתליה, אבל במקרה שיבואו קרוביו לכבדו אין זה נחשב כבזיון למת).

על מי מוטל איסור "לא תלין" ומאיך מצות "קבור תקברנו"? "מעשה בדבר יהודי גנב שנתפס ונתלה והשר היה מבקש סך עצום להניחו לקבור בקבר ישראל, אם היו מחוייבין להוציא ע"ז ממון הרבה כדי שלא יעברו על לאו לא תלין, והעלה דלאו דלא תלין אינו רק על מי שמוטל עליו לקבור ולא על אחרים"¹⁶⁰. אבל בהמשך דברי בעל "פתחי תשובה" דוחין דבריו – "ואפילו רשע גמור כל ימיו אסור להלינו"¹⁶¹. מכאן שמוטלת על כל אחד מישראל מצות קבורת המת ואיסור להלינו.

טעם מחשבתי למצות לא תלין. בספר בראשית, בקללת האדם אחרי שאכל מעץ הדעת, נאמר: "...עד שובך אל האדמה כי ממנה לקחת כי עפר אתה ואל עפר תשוב"¹⁶². בזמן מותו של האדם יש ענין לקבור אותו באדמה. בספר ילקוט יצחק מובא בשם רמ"ה: "טעם מצוה זו לפי שבלילה נגשים כוחות הטומאה ועושים בו חבלות והנשמה (מצטערת), זהו טעם שימור המת, וחס יוצר כל יתברך על הנשמה..."¹⁶³.

ב קדושת ירושלים לענין קבורה

על ירושלים חלים דיני קדושה מיוחדים. מעבר למצות לא תעשה של הלנת המת, יש קדושה מיוחדת בירושלים. אומרת הגמרא במס' בבא קמא: "עשרה דברים נאמרו בירושלים... ואין מלינים בה את המת"¹⁶⁴. פירש על זה רש"י: "מת בה אדם, באותו היום קוברים אותי מיד"¹⁶⁵, ובדרך כלל אין קוברים את המת בלילה, אבל בירושלים לא נדיר הוא שקוברים בלילה גם בימינו אנו, מפני קדושתה.

כהמשך לדברים אלה כתב באבות דרבי נתן: "...אין מלינים בה (בירושלים) את המת ואין מעבירים בתוכה עצמות אדם..."¹⁶⁶ – קדושת ירושלים לעומת טומאת המת.

(159) שם, רש"י.

(160) שו"ע יו"ד ס' שנו' סעיף א, פתחי תשובה, בשם חוות יאיר.

(161) פתחי תשובה, שם.

(162) בראשית ג: יט.

(163) ספר ילקוט יצחק מצוה תקל"ז.

(164) מסכת בבא קמא פה:

(165) שם, רש"י.

(166) אבות דרבי נתן פרק לה משנה ב'.

ג. העברת המת ממקום אחד למשנהו

ידוע שאין מעבירים את המת מקבר אחד לקבר אחר, כפי שמצאנו: "אין מפנים את המת והעצמות לא מקבר מכובד לקבר מכובד, ולא מקבר בזוי לקבר בזוי, ואצ"ל ממכובד לבזוי... ואם נתנהו שם על מנת לפנותו מותר בכל ענין..."¹⁶⁷. יש להניח, שבעת קבורת החללים לא דעכה התקוה ששוב תשוב האוכלוסייה היהודית לרובע, ואכן גם יובאו החללים הקדושים הי"ד למנוחת עולמים בקבר הראוי לכבודם. אפשר לראות זאת גם מכך שהחללים נקברו בתנאים לא רגילים, בקבר אחים, אחד סמוך לשני ועל גבי השני, וגם היתה קבורה על תנאי שיפנו את החללים במועד המוקדם ביותר האפשרי.

הגמרא בסנהדרין¹⁶⁸ מדברת על שלושה סוגי קברים:

(1) קבר הנמצא (2) קבר הידוע (3) קבר המזיק את הרבים.

לצורך עניננו נפרט ונגדיר רק את הקבר שמזיק את הרבים. רש"י מגדיר את הקבר שמזיק את הרבים כך: "שקבור במקום שעוברים בו רבים, ומן הסתם מהלכים תוך ד' אמות למקום הקבר, והם נטמאים בטומאת מת". ואמרו בגמרא: "קבר המזיק את הרבים מותר לפנותו, פינהו מקומו טהור"¹⁶⁹; פירש רש"י "מותר לפנותו מפני נזקן של רבים"¹⁷⁰. מכאן נמצאנו למדים איפוא טעם מכריע ברשות הוצאת החללים וקבורתם מחדש בהר הזיתים, מטעם קבר המפריע את הרבים.

"קבר המזיק את הרבים, כגון שהוא סמוך לדרך, אפילו נקבר שם מדעת בעל השדה מותר לפנותו ומקומו טהור ואסור בהנאה, ואם קדם הקבר, אבל אם קדם הדרך מקומו טהור ומותר בהנאה"¹⁷¹. ניתן ללמוד מכך גם הלכה למעשה לגבי כהן. כתוב במפורש "מותר לפנותו ומקומו טהור", שאפילו לכהן מותר לבקר באתר זה ללא חשש טומאת מת.

מעשה שנשאלתי בסיור ע"י כהן אם מותר לו להתקרב לגלעד ולא ידעתי כיצד להשיבו. על כן ראיתי לנכון לציין הלכות אלו בענין זה.

לא זו בלבד שהסתמכו על ההיתר של קבורה על תנאי, ולא זו בלבד שהסתמכו על עובדת היותו קבר המזיק את הרבים, אלא הוסיפו להלכה את ענין קדימת הדרך לקבורת

(167) שו"ע יו"ד ס' שס"ג סעיף א'.

(168) מסכת סנהדרין מז:

(169) שם.

(170) שם, רש"י.

(171) שו"ע יו"ד ס' שס"ד סעיף ה'.

המת, ובכך לא רק "מקומו טהור" אלא גם "מותר בהנאה", שהרי הדרך ברובע היהודי
היתה קיימת לפני קבורת המתים במקום.

"זמחה ה' דמעה מעל כל פנים" – ובבנין ירושלים ננוחם.

*

תם ולא נשלם. תם סיוורנו הקצר ברובע היהודי, ותמה סקירתנו הקצרה עוד יותר
להדרכה לפי מקורות ישראל, אך לא נשלם. לא נשלמה סקירת הרובע, ובודאי לא
נשלמה מלאכת ההדרכה בדרך זו, ואיך זיל גמור עד שנעלה ונראה במקום קדשנו,
במהרה בימינו.